

SZEKFÜ ÉS TÁRSAI TÖRTÉNETÍRÁSA

ÍRTA:

ZOVÁNYI JENŐ

A THEOLOGIA DÍSZDOKTORA
A DEBRECENI EGYETEM NYUGALMAZOTT
NYILVÁNOS RENDES TANÁRA

BUDAPEST, 1938

Összegyűjtve adom e füzetben azokat a dolgozataimat, melyek ama történetirodalmi jelenségek ellen szólnak, amik a „szellemtörténet“ köpenyében az egész magyar történelemnek a katholicismus javára való átértékelését célozzák és munkálják. Ide soroztam azokat is, melyek a „szellemtörténet“ jelszavával megtévesztett protestánsok olyan munkásságát ismertetik, amelyből egészen nyilvánvaló, hogy sem jelszó-hangoztatás, sem csoportosulás, sem a mások lenézése, sem különlegessé avatott módszerek és szempontjaik area-numul feltüntetése, sem valami titokzatos képesség sejtetése stb. nem elég ahhoz, hogy igazelmű és valamirevaló történelmet lehessen írni.

Függelékül közlök egy helyreigazításokból vagy — mondjuk — recriminációkból álló cikket, melynek nem minden része vonatkozik u. n. szellemtörténésekre vagy segédhadaikra, de tárgyánál és a dolog természeténél fogva nem választhatván külön a csupán ilyenekre tartozó részleteket, a maga teljességében kell adnom az egészet. Legalább ez isbizonyosságát szolgáltatja annak, hogy akár „újabb“ irányval hivalkodik valaki, akár „régébbi típusú“-nak számít, nem ez a fő egyiknek sem a történetírásában, hanem az, hogy mennyi benne a tudás, az értelem és az igazságszeretet.

I.

A boszorkányhit útja (Genezis)*

Írta: dr. Haász Imre, Miskolc, 1925. 7 1.

(Theológiai Szemle 1926. 988—90. 1.)

Hogy milyen messzire el tud nyúlni az ultramontanizmus keze, annak eklatáns bizonyága ez a könyvecske. A szó Jákob szava, de a kezek Ezsauéi. Egy kezdő zsidó történész írta, de az ultramontanizmus szelleme diktálta.

Az ultramontanus szellem mindjárt a bevezetésben ezt a nem egészen jól fogalmazott mondatot adja a szerző tolla alá: „így látom a középkor embereit tisztázottan egy nyomasztó, hamis és rosszhiszemű vád alól, mert ők nem éltek sötétségben, idealisták voltak és sokkal inkább gondolkodtak humánusabban, mint a humanistának indult, szabadelvűnek tartott újkor emberei!“ Minthogy pedig ezt az egész kedveskedést a boszorkányhitre vonatkozó megállapításaiból vonja ki ellenünk, „akik nagyon beható' és hosszas tanulmányok után igenis sötétnek látjuk a középkort: elegendő lesz kirántani alóla az alapot, hogy megdőljön ez az egész nagy mondas, melyet az ő résziéről viszont csupán azért nem mondhatok rosszhiszeműnek, mert csak visszhangot ad, de hamisnak teljes joggal állítok.

Azt állítja is azt igyekszik ugyanis kimutatni, hogy a középkorban tökéletesen elhalványult a boszorkányhit, megszűnt a boszorkányok üldözése és égetése (vagyis minthogy szerinte a katholicizmus azonosítja a boszorkányokat az eretnekekkel, tehát megszűnt az eretnekek üldözése és égetése is), is mindez csak a reformáció korában éledt újra. El van hallgatva, de önként következik nemcsak a zárjelben általam imént hozzáfűzött, hanem az a logikai eredmény is, hogy ennél fogva a reformációnak tulajdonítandó az egész boszorkányság új életre keltése Nem, a dolog végképen nem úgy áll, még látszólag sem. Látszólag úgy állana, ha nem volnának innen-onnan szörnyű adagok a középkorból, melyek szomorú statisztikát mutatnak, a boszorkányégetésekről. De még akkor is csak látszat volna az. A történetírás tisztában van vele, hogy a történelmileg értékesíthető, akár hivatalos, akár magán följegyzések nem a mindennap előforduló megszokott

dolgokról szoktak szólni, hanem a rendkívüliekről, ritkábban történekekről. Aki p. o. a saját életéről vezet naplót, nem azt jegyzi fel benne, amit mindennap megtesz, vagy ami naponként meggesik vele, hanem azt, ami eltér a rendes élményeitől. Mi az oka p. o. annak, hogy a legnagyobb számban megjelent kalendáriumok, káték, énekeskönyvek sth. olyan aránytalanul csekély számmal, sok részökben végképen nem maradtak fenn az elmúlt századokból! Egyszerűen az, hogy mint a legelterjedtebb, mindennap használt könyveket senki sem érdemesítette megőrzésre. És beh gyatra egyháztörténész volna az, aki p. o. azt hinné, hogy csupán annyi lelkészváltozás történt az összeg egyházakban (pedig ezek események voltak), amennyiről följegyzések maradtak ránk. Hiszen kétségtelen, hogy ezeknek ugyancsak elveszett egy tetemes része. A boszorkánypereket is azért nem jegyezték fel, mert annyira megszokott dolgok voltak, mint akár a tolvajok vagy részegek ügyei. Olyan sok munkát adott volna a föl jegyzésekkel foglalkozóknak, hogy egyszerűen mellőzték, mint a rendes élethez hozzátartozói Ellenben *k* reformáció korában (dacára a Luther nyilatkozatának, mely azonban csak szó volt és nem cselekedet, — és dacára a Calvinus tényleg megtörtént boszorkány-égetéseinek) a följegyzések általános elszaporodásán kívül már épen a rendkívüliségénél, ritkább voltánál fogva tartották emlékezetben, Épen az a kolozsvári 1565.-iki első följegyzés, melyre szerző hivatkozik, megemlíti, hogy a szokott helyen égették el az illető boszorkányt. Már most azt kérdem, hogy ha századok óta nem égettek ott boszorkányokat, honnan tudták, hogy hol annak a rendes helye, és minő. jogon tételezték fel, hogy mindenkire nézve fölösleges pontosan megjelölni a helyét? Égettek biz' ott, csakhogy ekkor kezdték feljegyezni egyenesen azért, mert akkorra már megritkult az égetések száma, ese* mennyé vált egy-egy.

De — ismétlem — még látszólag sem úgy áll a dolog, amint szerző szeretné elhitetni, minthogy számos följegyzés teszi kétségtelenné, hogy igenis a rehabilitálásra, kiszemelt középkorban özönével végezték ki a boszorkányokat, sőt egyenesen megszervezték a boszorkányirtást. Csak épen a szerző által felsoroltakat idézem. „A 14. század elején csak Franciaországban mintegy 600 személy szenved tűzhalált és 1428-ban oly tömeges volt Svájc egyik kantonjában a boszorkányüldözés, hogy másfél év alatt 200 boszorkányt élgetnek el. A 15. század közepe táján 17 év alatt 57 férfi. és 110 asz^ szony volt vád alatt s ezeknek nagy része elégettetett.“ Kell-e ennél több bizonyosság? Lehetett volna-e egyes elszigetelt helyeken s csupán egyes időszakokra korlátozva ilyen rémségeket elkövetni, ha nem mindenhol és nem állandóan ilyenformán folyt volna a dolog?, És ha pusztán egyes helyeknek vagy vidékeknek örjögő óráikban való különleges eltevélvedése lett volna mindez, nem pedig a rendszeres el-

járás egy-egy részlete, vájjon VIII. Ince pápa 1484-ben nyilatkozott volna-e úgy a „Summis desiderantes“ bullában, hogy „mindkét nembeliek egész tömegesen érintkeznek a pokol daemonával... “! És a „Malleus malletficarum... “, mely csodálatos módon szerző szerint is „a boszorkányhitnek mintegy codificált törvénykönyve“, és amely a boszorkányok elleni eljárást és megbüntetésök módját is magában foglalja, megjelent volna-e ezután öt évre!

Egyébiránt még az sem volna feltűnő, ha csakugyan megszorodott volna a reformáció korában a boszorkányégetés, mivel azzal, ha nem is minden részletében, de lényegében igazat mond a szerző, hogy a katolikus egyház fszerinte „az Egyház“) egy kalap alá fogta az eretnekeket és boszorkányokat, néha még egynek is vette őket, minek következtében a reformáció korában bőséges alkalma nyílt eretnekeknek boszorkányság ürügye alatti kivégeztetésére. Aligha szalasztotta is el. De talán ezért sem a reformáció hibáztatható!

Annak pedig, hogy a váradi regestrumból az a szerinte „igen figyelemre méltó tény“ világlik ki, hogy az ott felsorolt boszorkányperek 50%-a felmentéssel végződött, nagyon egyszerű az oka. A káptalan elé ugyanis csak a kétes esetek kerültek. A bizonyosnak vett boszorkányságok ügyét helyben elintézték; hogy miként, mondani se kell. Tehát a szerző ultramontanus céljai javára ez a tény sem használható fel, annál kevésbé, mert önként felvetődik az a kérdés, hogy hát a másik 50% nem a középkorban volt-e %

Mindezek folytán szerzőnek a legparányibb mértékben sem sikerült a középkort tisztázni az állítólag „nyomasztó, hamis és rosszhiszemű vád“ alól. Nyugtassa meg az a körülmény, hogy ez nem sikerülhet az övénél különb készültséggel és képességgel sem, nem sikerülhet senkinek sem, mert az igazság ellen hiába tusakodik akárki.

Abban azonban igazat adok szerzőnek, hogy „a reformáció sem hozott semmi változást a boszorkányperek fejlődésében“, ami különben önála tendentiá jávai ellentétes elszólás.

Azzal a fejtegetésével viszont szintén nem érthetek egyet, amely szerint striga alatt valami állat-alakú szörnyeteget értettek, mivel ebben az esetben nem beszélhetne a szent István törvénye velők kapcsolatban visszaesésről. Az bizonyosnak látszik, hogy tényleg különbséget tettek strigák, maleficusok, veneficusok között, de ezek fogalmainak a szerző által adott megfejtése egyáltalában nem lehet megfelelő.

Sok apróbb kifogásom volna még e mű ellen, de nem szaporítom a szót. Csak azt említem még meg, hogy a boszszantóbbnál-boszszantóbb sajtóhibák ijesztő tömege valósággal rekordot teremt e téren. Lehet, hogy első sorban a nyomda hibája, de feltétlenül hibás benne a szerző is, akinek más-

különben az irálya is igen fejletlen még s felölelt anyagán sem tud kellőképen uralkodni. Végeredményül őszintén óhajtom, hogy minden tekintetben különb termékei legyenek ezentúl netaláni irodalmi működésének. Minden felett pedig ne tévelyegjen tovább az ultramontantismus szövevényes ösvényein, mert ott soha meg nem találja, a tiszta történeti igazságot.

II.

Harsányi István: A magyar biblia*

Budapest, 1927. 146 lap.
(Századunk 1927. 253—6. 1.)

A nevét igazán megérdemlő történetírásnak legelső és legnélkülözhetetlenebb kelléke a kritikai érzék, melynek hiányában még a nem is csak szellemileg, hanem erkölcsileg is annyira szükséges elfogulatlanság és pártatlanság sem képzelhető el. Ennek a kritikai érzéknek a magyar protestáns egyháztörténetírás terén csupán egyes jeleit látjuk itt-ott előtűnedezni egészen az idősb Révész Imréig, kinek e téren aránylag meglehetősen cseEely terjedelmű munkássága \nellett is azért jutott oly díszes hely egyháztörténetíróink sorában, mivel máskülönben tetemes mértékű dogmatikai elfogultságát egyháztörténeti műveiben sehol néni érvényesítve, időrendben a legelső volt, ki mélységekre ható kritikai erejével kizárólag azt kereste, hogy mi a helyes történeti módszer útján megállapítható igazság! Az ő komoly és józan történetírása a régi föl jegyzés ékben foglalt találgatásokat és meségetéseket akkor is óvakodott magáévá tenni, ha történetesen nem rendelkezett hiteles adatokkal a megdöntésekre, mert tisztában volt vele, hogy az első kötelesség épen ellenkezőleg az, hogy hiteles adatokat az átvevőjök sorakoztasson fel mellettök. Netaláni hypothesiseit is őmaga törekedett valószínűekké tenni, nem pedig az azokat kétségbevonóktól kívánta hiteles adatokkal való megcáfolásukat, Egyszóval lelkiismeretes történetíró volt minden ízében, aki semmiképen sem tartotta történetírásnak a régiek hagyományos állításain való kérődzést és a való tényeknek feltüntetett hozzávetéseik melletti csőszködést.

Sajnos, az ő működése óta sem valamennyi protestáns egyház- és irodalomtörténész követi az általa adott példát. Föltehető, hogy nem szántsándékos ferdítési ösztönből, hanem pusztán a kritikai érzék hiányából. Ennek a másik, jninden gyarlósággal telített történetírói iskolának legjillegzetesebb művelői közé tartozik egy minduntalan fel-felbukkanó

név tulajdonosa. Harsányi István, kinek ezúttal a címbea jelzett munkáját veszem tárgyalás alá. Elismerem, hogy felette súlyos dolog egy történetírótól épen az alapvető képességet, a kritikai érzéket megtagadni. És tudom, hogy nyomban igazolni is tartozom állításomat. Ennélfogva igazolom is, még pedig oly súlyos bizonyossággal, mellyel szemben el kell hallgatni még az enyhítő vagy mentegető szónak is, és amelynek nevetségességét csak a dolog szomorú volta ellensúlyozza. íme tehát! A „Sárospataki Lapok“ 1891. évi 987—8. lapján egy közlemény jelent meg ilyen címmel: „Naprágyi Demeter levele Károlyi Gáspárhoz“, 1591. évi oki 28.-áról keltezten. Aki az egészzet elolvassa, — még ha csekély történeti tájékozottsággal és kritikai érzékkel is — azonnal tudatában van annak, hogy egy apokryphus, jobban mondva pseudepigraphus levéllel van dolga. Egy arra való cikk voltaképen, hogy az 1891.-iki, nem pedig az 1591.-iki egyházi állapotokat rajzolja. És Harsányi István mostani műve 52. lapján mégis egészen komolyan írja: „Hogy milyen hamar nagyhírűvé lett Károlyi bibliája, azt érdekesen igazolja Naprágyi Demeter veszprémi püspök 1591. okt. 28.-án kelt levele...“ Ő tehát egy játszi elmének szellemes termékét hiteles történeti kútfőnek veszi. Borzalmas baklövés, / mely annál elítélendőbb, mivel egy másíT író, aki azonban T nem igen tartja magát történésznek, és különösen nem a Harsányinál oly gyakorta nyilvánuló s egyre fölényesebb modorral, már régebben beugrott volt ennek a cikknek, amit én az illető művének, épen egy bibliatörténeti műnek az ismertetésében már akkor is megemlítettem az Erdélyi Múzeum 1892. évi 226—7. lapjain. Harsányinak tehát, mikor a magyar bibliáról írt, már ebből a cikkemből tájékozódást kellett volna merítenie, ha sajátmagából hiányzik is az a képesség, hogy észrevegye a költött levélnek történeti forrásul végképen alkalmatlan voltát.

Noha máskor is számtalanszor megnyilatkozik dolgozataiban ez a sajnálatos hiány, talán enyhébben és gyöngédebben lehetne megítélni ezt a sajátságát, ha nem mindig annyira kedvetlenül, szinte hivalkodva és tüntetve adna hitelt bármely krónikaszerű régi írásnak, s akár teljesen hiteles egykorú bizonyságok ellenében is nem görcsösen ragaszkodnék holmi „hagyományos“ nézetekhez még jórészt hetykén is kezelve azok megdöntőit, akkor is, ha mellékesen azt mutatják ki róla, hogy még a számok kivonásának már igazán egyszerű és kezdetleges tudományában is ugyancsak gyengén van eleresztve.

Különben művének más részletei hasonlóképen a történetírói képességek hiányáról tesznek tanúbizonyságot. Ott van p. o. a huszita biblia dolga. Bármennyire huszita volt is az a biblia, miért ne lehettek volna a fordítói akár ferencrendiek, akár premontreiek, akár benedekrendiek! Hiszen a fordítók minden bizonnyal épen szerzetesek voltak, még ha huszita

szellem hatotta is át őket! És egy önállóvá alakult huszita egyház hiányában azok a fordítók bizvást tartózkodhattak Kamenicen a kolostorukban fordítói munkálkodásuk idején is!

Meg ott van a Komjáthi Benedek és Pesti Mizsér Gábor bibliafordításainak protestáns vagy nem protestáns voltát illető kérdés. Mert hiába jelenté ki Harsányi oly nagy garral s a kérdés mibenléte felől tájékoztatlanok félrevezetésével az Egyetemes Philológiai Közlöny 1925. évi 155. lapján,, hogy „a Komjáthi bibliafordításával kapcsolatosan fölmerült kérdések közül az eddigi kutatások eredményeinek figyelembe vételével immár megoldottnak tekinthetjük..., hogy Komjáthi mint erasimista-lutherista híve volt a reformációnak...“: szó sincs róla, hogy csak egy betű is igaz legyen ebből a tudatlanság-szülte fecsegésből. Ez egyedül és kizárólag a Harsányi álláspontja, mellyel ellentétben a Naprágyi-levelét hitelessé nem avató tudomány ma is Szilády Áron véleménye mellett áll, amely szerint t. i. Komjáthi is, Pesti is igenis erasmista volt, de nem egyszersmind lutherista is! A humanistákkal mi is úgy vagyunk, mint az egyetemes-egyház történet, mely sok humanistát ismer olyat is, aki a reformációhoz csatlakozott, olyat is, aki nem csatlakozott hozzá, sőt épen Erasmusszal élükön olyat is nem egyet, aki szembe fordult vele, persze anélkül, hogy buzogtak volna a papismusért. Aszerint, hogy az adatok mutatják egyikről vagy másíkról. Komjáthiról határozott adatok bizonyítják erasmista voltát, ellenben egyetlenegy halvány bizonyág sincs lutherista voltáról. Mert amiket Harsányi más alkalommal lutheri szellemű nyilatkozatoknak talált nála, azokat egy katolikus épen úgy elmondhatta; azok „a levelek előtt levő tájékoztató bevezetések“ pedig, melyekről most úgy találja, hogy „hűen visszatükrözik protestáns theologiai álláspontját“, mind Erasmusból vannak fordítva, tehát korántsem „protestáns theologiai álláspont visszatükrözöl“. Pesti Mizsér Gábornál meg épen teljességgel kizárt dolog az, amit Harsányi nagyszerűen, de a legcsekélyebb alap vagy támaszték nélkül állít, hogy t. i. „ugyancsak a reformáció eszméinek szolgálatára jelent meg nyomtatásban“ a fordítása, Mert a bibliának a közönség nyelvén való megszólaltatása^erejie.-. tileg az Erasmus elvej még ha nem is tud róla Harsányi, s ha ezt Erasmustól akár átvéve, akár függetlenül Lúther is hirdette, ebből sem az nem következik, hogy Lúther erasmista volt (aminthogy nem is volt), sem az, hogy Erasmus lutherista volt (aminthogy nem is volt). Híveiknél ugyan-ez az eset.

Szerzőnek másirányú tájékoztatlansága is szembetűnően megnyilvánul. Hogy lehet olyat leírni, hogy a szerémségi Kamenicről „éjnek Idején Moldvába kellett átszökniök“! Ugyan-ugyan!! Hol van Moldva a Szerémségtől! Napok is szép számmal kellett hozzá, hogy Kamenicről Tatrosba

eljussanak, nemhogy csak úgy „éjnek idején átszökhessenek“. Aztán a perikopa-kiadásokat egy sereg helyen mindig „olvasásra kijelölt prófétai, evangéliumi és apostoli szakaszokat magában (helyesen: magokban) foglaló magyar szövegekönyvek“ és más efféle fogalmazású, a könyvek címéből vett körülírásokkal emlegeti a helyett, hogy egyszerűen a megfelelő szakkifejezéssel jeleznék őket akár csak egyetlenegy helyen is, ami kézzelfoghatóan arra vall, hogy nem tudja miről van szó.

Nemkülönben tájékozatlanságra mutat, de már nem ilyen általánosabb természetű ismeretekre vonatkozólag, hanem a speciális szakbavágó adatokat illetőleg egy halmaz tévedése. A Batthyány-codex igenis „a reformáció szellemének terméke“, de távolról sem állítható róla, hogy református énekeskönyv. Sylvester Jánosról tudvalevő már, hogy a debreceni tanárkodásáról szóló állításnak mindössze egy helynév rosszul olvasása volt az alapja, A reformációnak a lutherivel szemben tényleg szabadelvűbb irányát, a helvétet nem helyettesíthetni a „calvinizmus“ kifejezéssel, kivált 1548-ra vonatkoztatva. És Dávid is valószínűleg, Heltai meg épen bizonyosan nem 1558-ban, hanem csak 1559-ben lett a helvét irány hívévé, de egyik sem „calvinistává“. Csáky Mihály nemcsak „Kemény József gróf szerint“ volt a protestantizmus pártfogója, hanem egész sorozatnyi egykorú történeti adatok szerint is, már pedig ez a döntő. Melius Pétert nem „vasakarataért és nagy tudományáért“ szokták nevezni egy sántító hasonlattal „magyar Kálvinnak“, mert hiszen akkor Szegedi Kis István erre még jobban rászolgált volna. Károlyi Péter épen úgy nem írható Karolinák, mint Károlyi Gáspár, akinek pedig állandóan jól írja a nevét. Károlyi Gáspár nem 1592-ben halt meg, hanem 1591 végén. Sóvári Soós Kristóf nem lelkész volt Sóváron, hanem előkelő nemes. Szenczi Molnár Albertnek a bibliajavításáról nem lehet azt mondani, hogy „a kimaradt verseket beiktatta“, mert bizony csupán egy részöket, Herborn nem Hernborn, aminek Harsányi máshol is, máskor is írni szokta, „Ágostai evangélikusok“ csak Ágostában találhatóék Magyarországon azonban ágostai hitvallású evangélikusok vannak.

Aztán meg a magyar biblia történetébe az is beletartoznék, hogy Thúri Mátyás szántói lelkésznek és másoknak közreműködésével szintén akartak kiadni Bártfán egy magyar bibliát még a Károlyié megjelenése előtt. A Misztótfalusi Kis Miklós bibliájának meg az hozzátartozinék a történetéhez, amit a reá gyűjtött pénzről más kútfőkön kívűi p. o: Bod Péter elbeszél a Polikarpusában. És a bázeli bibliáéhoz is az a kereskedés, ami Szatmárnémeti Pap Istvánra és társára, miatta következett. Amit viszont a 67. lapon elmond az Arator bibliafordításáról, annak nagy részét előadta már a 62.—3. lapon is, s szintén két ízben mond el a Petheféle bibliáról is egyet-mást, ami már az emlékező tehetség-

nek bizonyítja hasonlóan sajnálatos gyöngeségét. A bibliafordítással megbízott Becskeházi sohasem volt püspök, aminek Harsányi bizonyára onnan képzeli, hogy püspöki pap volt, Vitringa Campegius pedig nem könyvkiadó volt, hanem egyetemi tanár. Torkos András igenis megérte bibliafordítása meg jelenését, amennyiben az arra következő évben, 1737 jún. 19-én halt meg. Az ú. n. kasseli bibliafordítást egy helyen bázelinek teszi meg Harsányi, aki a Bibliai Szemlények szerzőjét minden ok nélkül elmulasztja megnevezni. A Károlyi-biblia emlékünnepe 1890-ben tartották, nem 1896-ban. Kár volt „a biblia-revideáló bizottság jegyzőkönyveiből s irataiból“ meg nem állapítani, hogy ki melyik bibliai könyvet fordította és nézte át. Ballagi Mór a Mózes és Józsuá könyveit még Bloch néven fordította, a Károlyi bibliájáról írt bírálata pedig nem „rideg-hideg“, hiszen a legnagyobb kegyelettel hódol előtte, hanem olyan, amilyenek egy igazán (tudományos) bírálatnak feltétlenül lennie kell: igazságos és részrehajlatlan, s amellet minden részletében megokolt és igazolt.

Ez a legutóbbi megjegyzésem azonban már inkább a felfogására vonatkozik a szerzőnek. Ugyanilyen felfogásbeli kifogásom van az ellen, hogy I. Rákóczy Ferencnek a katolikus egyházba való áttérését a katolikus terminológia elfogadásával visszatérésnek írja. Ugyanilyen természetű az is, hogy bár szerintem is bizonyosan ismerték Heltaiék a megelőző magyar bibliafordításokat, emellett szóló érvnek nem fogadhatom el azt, hogy „egy homályos értelmű zsidó vagy görög szót néhol kétféleképen is tolmácsoltak“, ami Harsányi szerint „arra enged következtetni, hogy elődeik példája, módszere, eljárása volt hatással rájuk“. Akkor hát arra is az elődök hatottak, aki ezt először cselekedte? De hogyan volt az lehetséges I Szintén ilyen felfogásbeli különbség van közöttünk abban is, hogy ő a keresztelési formulában a „nevébe“ szót tartja helyesnek, bár megengedi, hogy a „nevére“ is helyes, én ellenben egyedül ezt tartom helyesnek, mert a magyar embert valakinek a „nevére“, nem pedig a „nevébe“ szokás keresztelni. Továbbá fölösleges szerintem a brit bibliatársulat működéséből a magyarságra tartozókon kívüli adatok felsorolása, amivel úgy sem hozza helyre némely odatartozóknak meg a mellőzését. Külön magyarázatra tarthat számot az, hogyha „a szabadságharc leveretése után a magyar bibliák is száműzettek az országból“, miképen volt lehetséges azoknak 1850-ben és 1852-ben Kőszegen mégis megjelenniük (szerinte egyszer Szegeden).

A könyvhöz csatolt bibliographiának egyfelől hiányos, másfelől néhol nem idetartozó. voltán kívül meg kell még említenem, hogy az egész irálya elnagyolt és pongyola, annyira, hogy van eset rá, hogy alany és állítmány különböző számban fordul elő. Ennek is, de főképen az előbb elmondottaknak az alapján végképen nem nyilatkozhatom e

könyvről kedvezően. Nemcsak hogy nyereségnek nem tartom, hanem jelentékenyen leszállítottnak tekintem irodalmunk színvonalát, ha ilyen munka napvilágot láthat. Legjobb volna azt tenni vele, amit a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár szerkesztője tett, mikor e folyóirat új sorozatát Harsányinak egyébként sem odavaló közleményével nyitván meg, annak szintén Harsányi által készített regestáját meggondolatlanul átnézés nélkül adta nyomdába s utólag kényszerült az eredetit a maga-fogalmazta új regestával átragasztatni. Ennek a könyvnek is akként volna jóvátehető a közrebocsátása, ha elejétől végig az egész szövege átragasztatnék valami arra képes és lelkiismeretes szerző hasonló tárgyú szövegével.

III.

Történelmi átértékelés.

(Századunk 1928. 265—71. 1.)

Mostanában sok egyébvel együtt annyira divatba jött bizonyos oldalról a történelmi átértékelés szükségének emlegetése, mintha az nem volna egy állandó folyamat a történetírásban. Mégha egyazon történelmi szereplővel vagy történelmi eseménnyel egyszerre foglalkozik is két ember, majdnem elképzelhetetlen, hogy tökéletesen megegyező eredményre jusson mindkettő, akár egyes részletek megállapításában, akár a résztvevők és közreműködők szereplésének megítélésében. Ilyen eset még akkor is alig következhetik be, ha — hogy úgy mondjam — kötött marsrutával dolgoznak, vagyis ha a tiszta igazság keresése helyett vagy azonkívül még más céloknak, más tekinteteknek is szolgálatában állanak. Ám az ilyen irányzatos történetírás nem tudományos munkálkodás, kivált ha eredménye bárminemű fórum részéről még censurának is alá van vetve, melynek hivatása gondoskodni a szellem és értékelés egyöntetűségéről, vagy legalább is arról, hogy némely aprioristikus megállapodások érintetlenül maradjanak.

Ennek a censurának nem is múlhatatlanul szükséges személyek által végeztetni. Sokszor elegendők hozzá bizonyos praecedensek, de általában elegendők egyes egyházak rendszerei vagy az egyes országokban fennálló törvények, melyek iöbbé-kevésbé vigyáznak rá, hogy az uralkodó kormányzati rendszerek minél inkább megkíméltesse nek nemcsak a szigorú bírálattól, hanem még visszaéléseik napvilágra hozatalától is, és különösen az államfők, nemcsak császárok és királyok, hanem még köztársasági elnökök is olyan elbánásban

részesüljenek kortársaik részéről, ami közülök csupán a legkülönbeket illetné meg. Sőt a törvények értelmében még egyes más szerepvivőkről is sokszor csak nagy óvatossággal mondható el az igaz, legalább is a következő nemzedék élete tartamáig.

Ebben a tekintetben szerencse, hogy a történetírói munkásság a legkritikább esetben. vesz tárgyaúl egykorú vagy csaknem egykorú személyeket és eseményeket. Minthogy pedig a régebbi kormányférfiak és uralkodók, meg általában a múlt idők munkásai nem esnek ilyesfajta censurának a .védelme alá, rajok nézve és számtalan más történelmi themában egészen szabadon kereshetnék az abszolút igazságot a történetírók, ha mentesítve volnának minden nemzeti, politikai, felekezeti és társadalmi előítélettel, elfogultságtól és; az ily irányú szempontoktól. Minthogy azonban nincs közöttök egy sem, aki valamelyik tekintetben *nkax* tudatosan, akár öntudatlanul le ne volna kötve, vagy — hogy másképen is kifejezzem magamat — egyéni felfogása, meggyőződése,, álláspontja ne volna az ezeken a tereken fölmerülő kérdésekben, végképen nincs semmi csodálkozni való rajta, ha egyes tárgyak felől a legteljesebb jóhiszeműség mellett is annyira eltérők, sőt igen gyakran ellenkezők a vélemények.

Egészen természetes p. o., hogy az Ausztria és Magyarország egykori közjogi és gazdasági viszonyát érdeklő kérdésekben a legkiválóbb kutatók oly sokszor egészen ellentétes eredményekre jutottak. Egészen természetes az is, hogy a pápaság vagy a reformáció megítélésében még érdektelen bírálók is annyira ellenmondanak egymásnak. Azt is meg: lehet érteni, ha egy-egy csatáról azt állítja mindkét fél, hogy ő nyerte meg, vagy ha nem is nyerte meg, de legalább az „erkölcsi győzelem“ az övé, nem pedig a másiké. És a Mexikóban nemrégiben történt eseményekről, melyekre nézve az értesülések hézagos és egyoldalú voltánál fogva nem lehetett módunkban határozott véleményt alkotni, a kormányt pártolók okvetlenül másképen gondolkoztak, mint az állítólag üldözöttek, akiket amazok minden bizsonnyal lázadóknak tekintettek. Nehéz dolog is azt elhinni, hogy ugyanazon felekezethez tartozók azért üldözzék hitsorsosaikát, mert azok szintén az ők egyházoknak a tagjai.

Így állván a dolog; nem magától értetődő-e, hogy idők múltával, egy csomó új adat napfényre kerülése után egészen más színben tűnnek fel némely események egy későbbi kutató előtt! Nem önként foly-e az újabban fölmerült adatok tanulmányozásából, hogy többé vagy kevésbé, de módosuljon a történetírás állásfoglalása az addighoz képesti Ez egy szakadatlan folyamat és voltaképen nem egyéb, mint a tudomány haladása, mely nemhogy ellenmondásra találna, hanem ellenkezőképen minden hozzáértőnek a helyeslésével kelly halálkozzék.

Mindezek az akár egyéni felfogásból eredő, akár a tudó-
 inány haladásával együtt járó átértékelések magokban nem
 is okozhatnak semmi bajt. De az már menthetetlen, ha irány-
 zatosság és pártoskodás a kiindulási pontjuk. Már pedig ez
 túlságosan gyakran meggesik. Itt van p. o. a Kossuth szemé-
 lye és működése. Azon meg se lehet ütödni, hogy a függet-
 lenségi harc bukása után minden piszkot ráraktak mér
 magyarnyelvű hírlapokban és könyvekben is. A bosszúálló
 hatalom előtt meghunyászkodni, neki kedvét keresni rendes
 dolguk a silány önérdek embereinek. Mikor azonban Kossuth
 az emigrációban egyre csak nőtt s két földrész művelt népei
 csodálták a nagyságát, akik pedig itthon voltak „tettekkel
 tényezők“, a bérbevett tollakon kívüli közvélemény előtt
 még kisebbekké lettek, mint addig voltak: lassanként elfá-
 radtak a sarat hiába dobáló kezek s a nemzetnek egyedüli
 halványává lett a nagy idők mind csodálatosabb fényben
 tündöklő vezére, annyira, hogy később a hatvanhetes kiegye-
 zésnek a Habsburgok előtt hódoló hívei közül sem merték
 erkölcsi és szellemi nagyságát kétségbevonni a tisztességes
 érzésnek.

Mégis akadt két hírhedt alak: egy katolikus plébános
 és egy ferencrendi szerzetes, Zimándy Ignác és Lepsényi,
 Miklós, akik felekezeti elfogultságukban nem tűrhetvén egy
 lutheránusnak, a liberális egyházpolitika messzehangzó szavú,
 hirdetőjének ekkora felmagasztalását, a legocsmányabb mó-
 don támadtak ellene. A nemzet zömének becsületes felhábo-
 rodása és egyöntetű megvetése visszaverte ezt az ultramon-
 tanus átértékelési kísérletet, de a Kossuth szabadságeszméi-
 nek ellenségei a nyílt támadás csúfos kudarca óta aknamun-
 kával iparkodnak átértékelni Kossuthot. Az együgyűség ne-
 továbbja kell annak a hangoztatásához, hogy ha Kossuth
 ma élne, velők tartana a reactióban, melyből ők élnek. Ma-
 gokról ítélve meg másokat is, el sem bírják képzelni, hogy
 vannak elyhű emberek, akik felett elzúghat minden vihar,
 akiket körülvehet minden kísértés, mégsem adják oda leikök
 jobb részét és nem rendüinek meg kiforrott énökben. amire
 nem más, mint épen Kossuth Lajos a legragyogóbb példa.
 Arról a szentségtöréssel határos vakmerő merényletről meg
 nem érdemes még beszélni sem, mely őt a fascismusba
 próbálta lerántani.

Átértékelési kísérlet a budapesti Kossuth-szobor is, mely
 kivitelében még az eredetileg pályadíjat nyert formájánál is
 megalázóbb Kossuthra és a nemzetre nézve, mert hiszen
 amott legalább magasan kiemelkedett társai közül, nem pedig
 majdnem, velők egyformán alacsony színvonalra volt súly-
 lyesztve. Ennek: az átértékelésnek a módozatai közé tarto-
 zik aztán az is, hogy most már hivatalosan is az egész nem-
 zet legnagyobbjai közé sorozván. Kossuthot, kézzel-lábbal
 tiltakoznak az ellen, hogy egyes irányok vagy pártok „kisajá-
 títsák“. A reactio maga is még szokta érezni, hogy meny-

nyire csúnya, ezért van az, hogy mindig szépítgetni próbálja magát. Ez a nagy kínjába kerülő Kossuth-tisztelet is arra való volna neki. Pedig hát letagadhatatlan tény az, hogy vannak, akik Kossuth eszméivel homlokegyenest ellenkezőt cselekesznek és vannak viszont, akik meg akarják azokat valósítani. Már csak mégis inkább azoké talán, akik hiánytalanul magokévá tették az elveit, mint azoké, akik minden lépésökkel messzebb távolodnak tőle.

Ugyanez az eset a nemzet több más nagyságával is. Az elől a hivatalos politikai és hivatalos tudományos körök sem térhetvén ki, hogy ünnepet szenteljenek egy Petőfinek vagy Madáchnak, ezt akként végzik, hogy különválasztják e nagy szellemeknek épen a legsajátabb, egyéniségökre különlegesen jellemző vonásait, és csupán az azokon kívüli, saját szürkeségök körébe bevonható munkásságát dicsőítik., Roppant büszkék aztán az így helyesbített nagyokra, illetőleg végeredményben önmagokra s keményen tiltakoznak az ellen, hogy az ők „szellemökön“ kívül eső művek alapján mások mégis közelebbállóknak érezzék magokat amazokhoz. Mintha a katholicismus magáénak vallaná Luthert vagy Zwinglit azon az alapon, hogy ezek is hitték a szentháromságot, a Jézus 'szüztől születését, a biblia Istentől ihletett voltát, a bibliai csodákat stb., eltérő tanaik felett pedig egyszerűen szemet hunyna! Jóhiszeműen és józanul ilyen persze nem lehet tenni, mert hiszen az átértékelés mögül mindig kilát-
szik a lóláb.

Hasonlóképen átértékelési kísérlet-számba ment a Rákóczi-ról annak idejében megjelent s annyi port felvert Könyv, amelyre nézve nekem, ha nem is szóltam hozzá annak ügyéhez, egészen speciális volt a felfogásom. Abban ugyanis nem találtam volna kivetni valót, ha a nemzetnek bármilyen bálványáról akarja valaki a tiszta történeti valót megállapítani s a könyv ellen a kegyelet nevében intézett támadásokat magam is sérelmeseknek találtam a tudomány szabadságára. Ám én azért hibáztattam a szerzőt, mert történelmi kritikája volt végtelen gyarló. Aki kémek és besúgók jelentéseit készpénznek veszi, azt vagy pártpolitikai célszavak vezetik, vagy egyáltalában nincs képessége a történetírásra. Épen mint mikor háromszáz évvel későbbi pseudepigrafus levelet tart valaki eredetinek és hitelesnek, avagy minden kritika nélkül teljesértékű forrásoknak tekint későkori meséket. Vagy^ midőn a szabadkőművesség „bűneit“ egyes-egyedül abból a miniszteri rendeletből állítja össze valaki, mellyel az^ illető,, hatalmon levő reactiós pártpolitikus a mögötte sereglő többségre támaszkodva betiltotta azt.

Az ilyenek méltán helyet foglalhatnak a mai cursus-akadémiában, de azért — hogy a tárgynál maradjunk — Rákóczinak ily irányú átértékelése mégis megfeneklett.. Most már — a történelmi átértékelésnek a politikaitól felekezeti irányba való fordulása óta — legfeljebb abban az

irányban újulnak fel a régen megkezdett próbálkozások, hogy Rákóczinak a jezsuita rendről kifejtett lesújtó vélekedésétől vitassák el a hitelességet, vagy legalább is a szájába adott, szemelláthatólag apokrifus nyilatkozatokkal enyhítsek azt. Csakhogy az annak hitelessége ellen egy különben nagyszorgalmú, de jezsuita történetíró által felhozottak nagyon gyenge lábon állanak, így p. o. a Rákóczitól Kiss Imre jezsuitáról elbeszélte rablási vagy lopási eset ellen főképpen azt a kifogást teszi, hogy a súlykülönbség miatt sem lehetett volna ráfogni a drágaköveket és aranyláncokat tartalmazó ládára, hogy prédikációk vannak benne. Pedig hát a papír bizony épen a súlyos tárgyak közé tartozik, nétai pedig a könnyűek közé. Ez a gyarló érvelés maga mutatja, hogy a hitelességnek egyébként is minden bélyegét magán hordó munkálattal szemben hiábavaló a jezsuiták és cimboráik erőlködése, akik pedig még azt is be tudják bizonyítani, hogy akiknek meggyilkolásával gyanúsítva vannak, jelen se voltak, mikor meghaltak.

Általában a mondvacsinált átértékelési törekvés ma már legtöbbször világnézetig tehát vagy pártpolitikai, vagy felekezeti és egyházi érdekeket tart szem előtt. A pártpolitikai-ról már körülbelül eleget is szólottam, most a felekezeti szellemű történetírásnak legtipikusabb ágára, a legtöbbször felekezeti tekintetekkel kezelt egyháztörténetre térek át.

Az ilyenek ma is azok a jellemző vonásai, amik régen. Ameddig a katolicizmus egymaga állott a porondon, a papi érdekek uralkodtak az olyan-amilyen történetírásban, annál is inkább, mivel a történetírók legnagyobb része épen papok közül került ki. Önként érthető, hogy ők bármely eseményt a saját szempontjaikon szűrték keresztül és akármit is készebbek voltak elbeszélni, mint az egyházra vagy a szolgálatában állókra árnyatvető dolgokat. Ezeket különben nagyrészt hiába is igyekeztek volna megörökíteni, úgy is felette kevés szemnek jutott volna elébe. Nehezen maradt volna el az arról való gondoskodás, hogy kárba veszessen inkább az egész munka, mintsem avatatlanok tudomást szerezzenek arról, hogy rothad valami Dániában és fejétől büzlik a hab.

Ez aztán ugyanúgy folytatódott a protestáns egyházakban. Miként a a cursuslapok szerkesztősejében falragaszok figyelmeztetik a munkatársakat arra, hogy „a tendentia a fő“ (nem pedig az igazság): úgy bármelyik felekezetenek a történetírói szintén egyedül ezt tartották szem előtt minden egyes esetben. Elhallgatták vagy szépítgették, ami botrányos színben tüntethette fel egyházokat; kiélezték, ami a többi egyházakra volt hátrányos; és mindannyian a katolicizmustól tanult rettenetes dühvel fordultak eretnekeik ellen, akikre rendszint rákentek minden rosszat.

Erre a felekezeti célú egyháztörténetírásra mindkét oldalról egy-egy tipikus példát hozok fel az újabb időkből

Mindkettőben az agyonhallgatás eszközével dolgoztak, de a katolikusoké inkább védekező irányú, míg a protestáns példa majdnem eretneküldöző természetű, afaíta excommunicatio-szerű. Az előbbi az, hogy az igazságszerető és körülményeik között is pártatlanságra törekvő Bunyitay Vincének és Karácsonyi Jánosnak, de egy harmadik katolikus papnak is a szerkesztésében megjelent „Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából“ c. vállalat első kötete a már addig itt-ott közzétett kútfők közül a reformáció híveinek ki végeztetésére vonatkozókat mind elhagyogítja a harmadik szerkesztő jóvoltából. El még az olyant is, amelyet a reformációnak elkeseredett ellensége, Szeremi György jegyzett volt fel közvetlen hallomásból. Ez az eljárás kizárólag irányzatosságból eredhetett, mert még ha ő maga nem is tartá igazaknak az illető adatokat, akkor is föl kellett-volna vennie a gyűjteménybe az abban bűvárokodókra bízva, hogy kellő kritikával mérlegetljék azoknak hitelét és értékét.

A protestáns példa az, hogy az erdélyi egyházi irodalom 1850 utáni történetéről egy könyv jelent meg, mely özönével említ fel olyanokat, akiktől legfeljebb egy pár cikk jelent meg, de agyonhallgat olyat, akit annak idejében egy cikkíró, az ottani protestáns közlöny kettő közül egyik „legerősebb munkásának“ mondott ugyanabban a lapban és aki nem is pusztán ennek a lapnak számtalan számába írt cikket, hanem azalatt önállóan is jelentek meg munkái s vallási tárgyú vállalatai indultak meg, csak hogy nem reakciós szelvényben.

A pártos, felekezeti célokat szolgáló egyháztörténetírás mellett azonban megvolt mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál az is, mely csak a megismert igazságot hirdette még felekezetőknek úgypépzelt érdekével szemben is. Nem sorolom ennek művelői közé p. o. azt a jezsuitákat védő, egyébiránt egészen jelentéktelen Naumann Viktort, aki a végén is áttért katolikusnak. Hanem igenis odasorozom a katolikusok közül p. o. a már említett Bunyitay Vincét és Karácsonyi Jánost, a protestánsok közül p. o. a francia Blondel Dávidot, a német Harnackot, na meg magamat is, akinek mind e mai napig minden katolikus hozzáértő (p. o. az exponált, de kiváló hírlapíró és történész, Görcsöni Dénes, az Alkotmányban) elismerte teljes elfogulatlanságát.

Ma azonban Magyarországon mindkét oldalról perhorrescálva van az ilyen tisztán igazságot kereső egyháztörténetírás. A katolikus történetírás irányítói egyenesen odáig mennek, hogy kizárólag tudományos, kérdésekben, merészen rágalmazóknak nyilvánítani ellenfeleket még olyat is, aki csupán alkalmilag megismétel egy közszájon forgó mondat, azt t. i., hogy a jezsuiták elve szerint „a cél szentesíti az eszközöket“. Azokra a történetírókra, kik a jezsuiták többszázados működésének ismeretében ezt az elvet nem

annyira vádnak, mint a legtöbbször inkább mentegetésnek voltak hajlandók tekinteni, csak előnyös ez a nem épen nemes méltatlankodás és tüleréyes tiltakozás, mivel nem lesznek többé kénytelenek ennek az enyhítő körülménynek az emlegetésére, hanem nyíltan és határozottan rámutathatnak arra a való tényre, hogy a jezsuiták pusztán l'art pour l'art. magáért a bűnért voltak annyi gonoszság elkövetői. Mindamelllett fontos tünete ez annak, hogy most már terrorral is készek elhallgattatni az általok kedvezőtlennek vélt megállapításokat. Mint mikor a könyvkereskedő kirakatából erőszakkal bevétetik a gályarabságot ábrázoló képet, arra hivatkozva, hogy nem történt afféle, hogy odahurcoltak volna protestáns papokat. Nem csoda, hiszen még történész is van, aki alkalmilag agyonhallgatja.

Ennek az eljárásnak sem hiányzik a protestáns megfelelője, ha nem is ily módon, de lényegében azonosan, t. i. a felekezeti érdeket mellőző szellem elfojtásával, napvilágról kirekesztésével. Megtörtént ugyanis, hogy a boszorkányhitről szóló könyv ismertetését odaadtam közlés végett a Debrecenben megjelenő Theologiai Szemle szerkesztőjének. Közölte is, csakhogy megkérdésem nélkül kihagyta belőle a következő részleteket: „... Ennek (t. i. a boszorkány-üldözésnek ódiúmat a reformáció nyakába varrni próbáló ultramontanus állítás hamis voltának) megállapítására jogot vehetek magamnak, akit hitfeleimnek egyike-másika azzal vádol már, hogy annyira viszem a tárgyilagosságot, hogy saját egyházam ellenében vagyok részrehajló. Elfogult emberek tévedése, épen annyira, mintha most meg azzal vádolnának meg, hogy egyházam érdekében írom e sorokat. Távolról sem! Mindig egyedül és kizárólag az igazság érdekében!“ „... Mi pedig protestánsok okuljunk ebből is, lássuk már át, hogy ha nem törődünk a tudománnyal, lassanként és észrevétlenül úgy kicsúszik alólunk a talaj, hogy sírva nézhetünk utána. Még pedig törödnünk kellene az igazi tudománnyal, nem pedig a felekezeti hiúságot és elfogultságot sugárzóval. Ellenfeleink roppant értenek hozzá, hogy meghamisított történetírással maszlagolják még a zsidókat is, nemcsak a protestánsok hiszékenyebbjeit. Nekünk, ha tiszta a lelkiismeretünk, nem szabad őket e térre követnünk, de viszont nem szabad elhanyagolnunk az igazság szorgalmas keresését, mert lehetséges, hogy az igazság esetleg nem kedvez a protestáns klerikalizmusnak és vakbuzgóságnak sem, azonban mindenesetre kedvez az emberi haladás és felvilágosodás ügyének, melynek szívünkön hordozásáról oly gyakran szoktunk nagy fogadalmakat tenni.“ Kihagyott még három kisebb részletet, melyek közül egyben arra utaltam, hogy Calvinus is végeztetett ki boszorkányokat, a másik kettőben az illető könyv írójának ultramontanus sugalmazójáról állítottam helyre a valóságot, illetőleg ennek német forrásáról tettem említést.

Ám ennek a ref. szerkesztőnek az eljárása nemcsak at csupán igazságot kereső egyháztörténetírás elfojtása szempontjából érdemel figyelmet, hanem abban a tekintetben is, hogy ez már nem egyedül a protestáns érdekeket veszi védelmébe, hanem még a nem felekezetebe, sőt felekezete-ellenes klerikálist is. Ez sem valami különlegesség ma már, sőt egyáltalában nem magában álló eset. A pártatlan tárgyilagosságra, a felekezeti célatoktól mentes igazságosságra igyekvő egyháztörténetírás bojkottálása mellett, ennek mintegy helyébe lépve az az irányzat tör utat a protestánsok között, hogy a felekezeti békességre törekvés örve alatt lehetőleg kedvét keressék az ultramontánusoknak, még ha fel is kell áldozni valamit a protestantismus igazából. Ez a szerkesztő együtt halad ebben az irányban azokkal a többi „jó“ reformátusokkal, kik a katholicismusnak tetsző dologgal keltettek feltűnést. Együtt azzal az ájtatos statisztikai hivatali igazgatóval, akinek ebbeli hivataloskodása alatt kezdtek a vegyes házasságok megegyezéseiről a végeredményeket a felekezetek országos arányához viszonyítva számíthatni, a protestáns egyházaknak e réven szenvedett súlyosvesztései helyett így mindig nyereségeket mutatva ki s ilymódon tévútra vezetve azokat a könnyen hívőket, akik nem gondolták meg, hogy minden egyes, vegyes házasságban nem 48 és 14, vagy 48 és 8-stb. százalék arányban van érdekelve az illető két-két felekezet, hanem 50 és 50 százalék arányában. Együtt halad azzal a sárospataki theologiai tanárral, aki a reformátusnak született I. Rákóczy Ferencnek a katolikus vallásra való átállását „visszatérésnek“ írja, mint ahogy az ultramontanus lepok szokták. Együtt azzal a facér szabadkőműves-legénnyel, aki a Protestáns Szemlében zokogva dühöng és dühöngve zokog amiatt, hogy az angol alsóház elvetette a „közös imakönyv“-nek pápistásító szelvényben való átdolgozását.

És amikor megjelent a kath. célú átértékelést végrehajtó Szekfü-féle „Magyar történet“, első dicsőítői közé nem a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak egyik folyóirata, az éppen akkor szokatlanul dilettáns szerkesztés alatti Protestáns Szemle állott-e be? És legbuzgóbb mentegetői nem egyenesen protestánsok közül kerültek-e ki! Főleg miután kitalálták a szellemtörténet jelszavát s ez alá iparkodnak bujtatni a sok helyen pláne őszinte vallomásaik után gyanús-színben feltűnő „történelmi átértékelés“ célját s módját. Pedig hát, mihelyt ennyire kirívóan felekezeti érdekek szolgálatába állítják be a történetírást, eredményeit teljes erővel perhorrescálnia kellene még annak is, akinek hasznára, válik,, bát még akinek kára van belőle!

Azonban ez a protestáns közreműködés nemcsak ezekkel a positiv megnyilatkozásokkal ad magáról élet jeleket. Másképen is. Egyelőre jobbra csak passivitással. Nem cáfol, hanem szemet hunyva fogad szemérmetlen valótlanságokat

is. A qui tacet, consentire videtur elvénél fogva maga is be-
 lenyugszik olyan állításokba, melyeknek világos célja félre-
 vezetni a felülni mindig kész nagyközönséget a katholis-
 mus óriási szellemi és erkölcsi fölénye felől. Így aztán nem
 elég, hogy ellenmondás nélkül kiáltgatnak ki világhírű nagy-
 ságnak nem egy olyan törpe szürkeséget, aki még itthon
 sem tesz számot (akadémikus volta mellett sem), hanem az
 igazi nagyságokat vagy befeketítik, vagy a magokénak te-
 szik meg, ha sohasem is volt az övék. Mikor a nemzetközi
 jog tudományának háromszázéves jubileumát ülték világ-
 szerte, egy magyar klerikális újság annak megalapítóját,
 Grotius Hugót egy szakszerűnek látszó cikkben nem állotta
 az ellenreformáció vezérének megtenni, holott aki csak ke-
 veset tud is az egyháztörténelemből, tisztában van vele,
 hogy tataliter ellenkezőleg a remonstrans felekezetben ve-
 zérkedett, vagyis a protestánsok között is a legszélsőbb sza-
 badelvűségű irányok egyikéhez tartozott. Aztán kijelentik a
 renaissance-ról, hogy az „a hitélet újraébredése“ volt (Vivant
 sequentes!). Eldicsekednek vele, hogy Erasmus katolikus
 volt (az volt Bruno és Galilei is), amiben így szószerint véve
 igazuk is van, de azt elhallgatják, hogy a haladásnak min-
 den barátja szívből kívánja, hogy a katolikusoknak leg-
 alább kilentizede olyan katolikus legyen, mint Erasmus.
 A magyar katolikus lexikon pedig katolikusnak tünteti
 fel a híres magyar műtörténészt, Henszlmann Imrét, jölle-
 het evangélikus volt.

Egy efféle régebbi valótlanág az, midőn a református
 papból hozzájuk tért Berényi István katolikus „licentia-
 tus“-t, aki 1749 úrnapiján Munkácson az oltári szentségről
 prédikált s ezt a prédikációját „Meggyőzhetetlen igazság“
 c. a. M is adták, e mű címlapján „a theológiának néhai egy
 doktora és professora Debrecenben“ gyanánt tüntették fel,
 noha sem theol. doktor, sem debreceni professor nem volt
 soha egyetlen napig sem. De ekképen akarták elhitetni, hogy
 ők milyen tudósok a reformátusokhoz képest, akiknél theol.
 doktor és theol. professor volt az, aki náluk csak „licentia-
 tus“ (egykorú találó elnevezéssel = félpap) lehetett. Mind-
 erre egészen találó az, amit Schnitzer müncheni katolikus
 theol. tanár mondott 1913-ban: „A római theologiát általá-
 ban a tudomány történeti és írásmagyarázati ágat. Különösen
 a tudomány látszatával felékesített, a történeti igazság ellen
 irányuló Terv-szerű összeesküvésnek lehetne nevezni a legta-
 lában.“ Nálunk ez mint láttuk, protestáns segédlet mel-
 lett történik.

Nézzük most már, hogyan állunk a világi történetírás-
 sal! Ebben nálunk mindedig, leginkább dynastikus, ezen-
 tól pedig osztályérdekek voltak irányadók és csak rit-
 kában felekezetiek. Ma már általában pártpolitikai szem-
 pontok döntenek benne, de túlságosan egyoldalú módon,
 t. i. jelenlegi országos viszonyainknál fogva hivatalos törté-

netíráson kívül nincs egyéb. A tudományos társulatokban és kiadványaikban jóformán szóhoz sem juthat progressív szellem; van olyan folyóirat, mely tökéletesen elzárkózik a cursus emberein kívül mások elől s még a legközönyösebb tárgyak kifejtésére sem enged ezeknek tért. De némely katolikusoknak még ez sem elég. Közülök való világi történészeink minden tartózkodás nélkül egymásra adogatják ki a katholicismus javára való történelmi átértékelés jelszavát. Jól jegyezzük meg, ez közvetlenül a világi történetírára vonatkozik. És amidőn ezen tudomány-ellenes, törekvés ellen nem egyes elszigetelt felszólalásnak kellene elhangzania, hanem az érdekelt tudományos testületeknek rögtön kötelességök volna unisono fölemelni tiltakozó szavokat, még azt is meg kellett érnünk, hogy a protestáns hivatalos és irodalmi körök és személyek az áldozatra szánt birka türelmével fogadják ezt a nemcsak az igazságnak, hanem nekik is szóló hadüzenetet. Pedig a jelszó igazán kiváló, első kiadója ott nyomban meg is kezdte a jelszó érvényesítését. A magyarországi ellenreformáció borzalmas gyalázatosságait a nemzeti egység érdekében törtéteknek nyilvánította (hát mégis „szentesíti a cél az eszközöket“! vagy pedig „ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes“!). És nem találkozott a három vagy négy hazai protestáns egyház hivatalban levő történetírói közt egyetlenegy sem, aki síkra szállott volna ez ellen.

Nem találkozott, aki megmondja, hogy a nemzeti egységet sokkal könnyebben elérhették volna mindjárt az ellenreformáció megindultakor annak kiagyalói s aziáltalok felbujtott hóhérok, ha ők, mint akkor törpe kisebbség szintén a reformációhoz csatlakoznak. És nem akadt, aki arra mutasson rá, hogy eszerint Kollonics volt hát a magyar nemzeti egység legbuzgóbb harcosa, és hogy a nemzeti egységet oly módon munkálta az ellenreformáció, hogy a magyar elem többségének elenyésztetésére seregestül telepített az országba külföldi nemcsak pápistákat, hanem még protestánsokat is.

Nem akadt, aki emlékezetbe idézze, hogy az ellenreformáció erőt adó tényezője, a Habsburg-ház örökké a nemzetiségeket dédelgette a magyarsággal szemben. Vagy aki megkérdezze e mentség előterjesztőitől, hogy ha ennyire, minden keresztyén érület és honfitársi kötelék lábbal tiprásáig lelken fekszik a papismusnak a nemzeti egység ügye, hogyan, volt az lehetséges mégis, hogy a római pápa olasz létére oly heves ellenállást fejtett ki az olasz nemzeti egység megvalósításával szemben?

Hiszen a még nem felelő válaszáért úgyse mennének a szomszédba! A ferdítés, a történelmi átértékelésnek ez a nem ritka módja könnyen áll az irányzatos történetírásnál. Ennek egy példáját szintén bemutatom. A mai hivatalos történetírásnak egy másik kiválósága azt állítja, hogy „A felvilágosodás története“ c. művemben „m e r é s z túlzással“ a vallásszabadságot tekintem felvilágosodásnak. Pedig ez már

nem „merész túlzás“ volna hanem „merő butaság“. Persze így könnyebb akár cáfolni, akár másnak az írói hitelet rontani. Ám az egész állítás egyszerűen „vakmerő ferdítés“. Mert én abban a művemben felvilágosodásnak azoknak a béklyóknak a lerázását mondtam, melyeket a, z egyházak raktak az emberi lélekre. Ez talán mégis csak egyéb, mint a vallásszabadság s jóhiszeműen nem is téveszthető össze a kettő.

Ám hogy igazságot szolgáltatassak minden irányban, meg kell mondanom, hogy azt a módszert sem helyeslem, mely minden áron, minden esetben a történelmi materializmus elvét akarja érvényre juttatni és kizárólag ennek a szellemében szeretné átformálni a történelmet. Itt meg kell jegyez-nem, hogy tanulatlan katolikus és protestáns papok és tanárok gyakran összetévesztik a történelmi materi alizmust a materializmussal, habár míg ez utóbbi igenis istentagadó, amannak teljességgel nincs köze és vonatkozása az istenhithez, sem pro sem contra, s aki ezen az alapon tartja Marxtot, ez elv felállítóját és híveit atheistáknak, az vagy tudatlan, vagy gonosz. Ez egyszerűen egy történelem-kutatási és el-bírálni elv vagy módszer, amelyet én részemről egymagá-ban alkalmazva, erősen egyoldalúnak tartok, de amely mel-lett Marxnak még a legorthodoxusabb hívei közül is sokan helyet engednek ma már az egyéniség és az idealizmus történelmi szerepének. Ebben az értelemben ez elv belévittele a történelem átértékelésének munkájába egyenesen szellemtörténeti alapon is szükséges s ennek még célul kitűzése is elfogadható, mert ha nem egyoldalú és nem erőszakolt, akkor nem tudomány-ellenes, sőt termékenyítő hatású a tudomány-ra s ennek éppen a fejlesztése érdekében történik. Nem úgy, mint a cursus történelem-átértékelési jelszava és munkája, mely minden ízében megrontására és meghamisítására tora tudományos igazságnak.

IV,

Tájékoztatásul

(Századunk 1930. 360. 1.)

Mínt hogy „Történelmi átértékelés“ c. cikkemben meg-állapítottam azt a tényt, hogy a történetírás terén „mind e mai napig minden katolikus hozzáértő elismerte teljes elfogulatlanságomat“: szükségesnek tartom világosságot deríteni arra a vádra, melyet Szekfű Gyula emel most ellenem. (Ő t. i. annál fogva, mivel történeti tanszéket tölt be, hivatalból hozzáértőnek kell tekintenem, műveiből pedig katho-

likus voltáról is tudomást szerezhet akárki.) Az új magyar iörténet IV. kötetének 423., lapján ugyanis a következőket mondja: (Zoványi a magyarországi reformáció történetében) „a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálja, p. o. egy hitvitát úgy ír le, hogy ott a katolikusok „szégyenletes vereséget“ szenvedtek, holott tudjuk, hogy mindkét fél ezt szokta állítani a másikról, tehát ilyes dolog történeti ténynek egyik fél terhére sem könyvelhető el.“ Ugyanő (t. i. Szekfü) ugyanazon könyv 276. lapján azonban elbeszéli, hogy (Sztárainak) „népiesen erőteljes kifejezőmódjától megfutnak az ellenfelek“. Fogadjuk él, hogy így volt, ha nem is épen így volt! Hát ez.nem „szégyenletes ' vereség“? Mert *hiszen épen ezt az esetet jellemeztem én annak.*

Kijelentem viszont, hogy tökéletesen egyetértek Szekfünek ehhez fűzött kioktató előadásával, amit én már körülbelül negyven év óta igen gyakran, legelőször a Századok 1891. évi 668—72. 1. közlött bírálatomban hangoztattam. De épen ezért nem vagyok hajlandó készpénznek venni Szekfünek azt az önmagával ellenkezésbe jutó állítását sem, hogy (Sculteti) „sarokba szorította“ (Beythét) (264. 1.). Ez nem történt meg, ellenben az, amit én állítottam volt, igenis való tény, magának Szekfünek a beismerése szerint is, ha zokon is veszi a belőle önként folyó következtetést.

Így néz ki tehát Szekfünek legerősebb (mert bizonyára azt hozta fel példának) bizonyossága az é n „feltűnő egyoldalúságom“ mellett!

Különben pedig megvallom, zavarban vagyok. Egy jeles református egyháztörténetíró azt rója fel nekem, hogy saját egyházzal szemben vagyok elfogult, most meg Szekfü a másik oldalról vet szememre ellenkező irányú egyoldalúságot. Kinek higgyek hát? És melyiknek a kedve szerint javuljak meg?... Mégis legjobb lesz talán a magam útján haladnom, miként eddig, úgy hátralevő időmben is.

V.

Az átértékelés vívmánya, avagy: A jezsuiták mint a felvilágosodás előharcosai.

(Századunk 1931. 320-22. 1.)

A magyar történelem átértékelésére régebben és újabban társult, ú. n. nemzeti irányú (t. i. a nemzeti irányt magoknak minden igaz ok nélkül kisajátító) történetírók első-sorban a legnemzetközibb szervezetnek, a katolikus egy-

háznak akarván a múltbeli szerepét új megvilágításba helyezni, természetyszerűen nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem, hogy ennek sötét oldalait eltüntessék, vagy ha csak mutatkozik is lehetőség reá, a protestantizmust állítsák helyette hátrányos világításba. Így próbálna tenni p. o. ultramontanus professorának útmutatása és vezetése mellett egy még nem is krisztushívő művelődéstörténész, aki a boszorkányság hitét és a boszorkányégetést erőlködnék újra meg újra a protestantizmus nyakába varrni, de olyan, szerencsétlenül, hogy minden ily alkalommal el-elszólja magát és kénytelen mellékesen megállapítani azt a való tény, hogy a. reformáció semmi változást nem hozott magával a „boszorkányokra“.

Ugyanígy tesz a speciálisan átértékelőnek beharangozott legújabb „Magyar történet“ is, melynek ezzel a kitűzött és felsőbb helyről is gyönyörűséggel szemlélt céljaival még megindulása előtt eldicsekedett a magyar közönségnek egy ultramontanus és Habsburg-imádó mágnás. A munka V. kötetének 144. lapján a magát nem történetírásnak, hanem átértékelésnek szentelő szerző lelkesedéssel festi, hogy:

„Az egész sötét complexumba... a jezsuiták hoznak be világosabb vonásokat, akiknek első generálisai... az ördögűzések ellen nyilatkoztak és rendtársaiknak meghagyták, hogy az azokon való részvételtől tartózkodjanak. A rend maga úgy az ördögűzéstől, mint a boszorkánypöröktől távol tartotta magát, egyes hiszékenyebb tagjai... e működésökben rendjük helyeslése nélkül jártak el. A jezsuiták hazai működéséről szóló jelentésekben nem egyszer találkozunk ugyan ördögűzésekkel, de egészben véve az ő prédikációik és racionálisan beosztott életrendjük példája volt az, ami először szorította vissza a pogány és keresztyén dolgok e sajátságos keverékét, melyről Bornemisza Pétertől értesültünk. Csak jóval utánok jött az európai racionalizmus nagy hulláma. Magyarországra, mely azután az embereket „felszabadította“ sok mindentől, nemcsak attól, ami alól tényleg szükséges volt a teljes felszabadulás.“

Az ebben foglalt és a szerző ítéleteit általában mindig kiváltképpen jellemző mentális reservatiók ellensúlyozására legyen elég annyit mondani, hogy minden lehetőséget kizáró elképzelés az, hogy egyes jezsuiták külön utakon járnak s rendjük beleegyezése vagy helyeslése nélkül, sőt rendfőnökük ellenére bármit is tehessenek vagy mondhassanak. Olyan nincs! Ezt az apriori stikusnak mondható, de akár utólagosan, akár előlegesen mindenkorra egyetemes érvényben levő tényállást épen a, fen forgó kérdésre alkalmazva is határozottan meg lehet állapítani a rendelkezésünkre álló adatokból.

Az Erdélyben oly átkos működést kifejtő Carrillo Alfonso jezsuita ugyanis rendjéhez Rómába a 16. század utolsó

évtizede folyamán tett jelentéseinek egyikében, miként átértékelő írónk szintén utal reá, elmondja a többek között azt az esetet, hogy egy asszonyt, akit az ördög mindenki szemeláttára megszállott és messzire elhurcolt, azután, hogy áttért katolikusnak, nem bántott többé. Itt csak az a döntő kérdés most már, hogy miképen viselkedett maga a rend ezzel az „egyéni actióval“, ezzel a „kilengéssel“ szemben. Az a rend, melyről szerzőnek azt az egyetlenny állítását minden kételkedés nélkül el lehet hinni, hogy „maga úgy az ördögűzéstől, mint a boszorkányperektől távol tartotta magát“, vagyis testületileg, összes tagjai együvégyűjtésével. csakhogyan nem szerepelt az egyes előforduló esetekben: úgy-e bizony megbotránkozott a jelentésen és rendreutasította a rend felfogásával ennyire összeütközöt, sőt a rend „meghagyásával“ nyíltan szembeszállót és azt végképen figyelmen kívül hagyta. Nem, egyáltalában nem. Ellenkezőleg. A rend, mely egyetemében — mint élénk van találva — „távol tartotta magát“ az ördöggel egybefüggő dolgoktól, hivatalos testületi kiadványában sajtó útján közzétette ennek az eltévelyedett tagjának eltévelyedett jelentését.¹⁾

De még több nemzedék kihalta után is ugyanez volt a szellem a jezsuiták között Hiába volt az első rendfőnökök egyre-másra jövő minden „meghagyása“. Makacsul nem engedelmeskedtek. Az engedetlen rendtagok közé tartozott Sámbar Mátyás is, aki szintén foglalkozott ördögűzéssel, még pedig kiváló sikerrel. Erlélyi tevékenykedése idején? a 17. század ötvenes éveiben, olyan helyen, ahol reformátuspapságra készülők is voltak, tehát az ő tartózkodási helyei közül vagy (lyulafefyévártrt vagy Székelyudvarhelytt, inkább ez utóbbi helyen, mivel a. nem pedig egyik református pap is szerepet kapott a dologban, az történt, hogy egy az ördögtől megszállott románt elvittek a református paphoz, hogy űzze azt ki belőle. Ez kinyilvánítván, Jigoy nem foglalkozik efféle babonával, azt tanácsolta, hogy menjenek el Sámbarhoz, az magát az ördögöt is be tudja csapni. Sámbar aztán az összesereglett tömeg jelenlétében egy rövid imádsággal valóban kiűzte a románból az ördögöt s ez anynyira hatott a szemlélők soraiból némelyekre, még egy református nagydiákra is, hogy emezzel együtt azonmód áttértek katolikusoknak²⁾. Hát ha az ördögöt nem is, ezeket igazán sikerült becsapni!

¹⁾ Litterae Annuae Societátis Jesu anni 1593 ad patreis et fratres ejusdem Societátis. Firenze, 1601, 231—2. 1.

²⁾ Horváth Lajos: Sámbar Mátyás élete és művei. 1918. 21. 1. E mű szerzője maga is hinni látszik a Sámbar ördögűzésének megtörténtében. Nem csoda, hiszen mint nagyváradi papnövendék 1882 szeptemberében saját füleimmel hallottam hasonló szellemű tanári megnyilatkozást.

Ezt az eltévelyedését és rendjével való szembehelyezkedését emlegetett átértékelőnk szerint persze rendje helyeslése nélkül vitte véghez Sámbar, aki ugyebár föltehetően, szigorú megrovásban és büntetésben részesült érte. Annál meglepőbb, hogy mégis magasztalással örökítette meg e tényét a rend, még pedig ezúttal is hivatalosan, az elhunyt tagjai felett tartott elegiák rá vonatkozó egyikében 1685-ből. Úgy látszik, nemcsak semmi következetesség, de semmi fegyelem sem volt a rendben, hiába volt épen az utóbbi tekintetben is oly nagy a híre.

Csak a felől esik gondolkodóba az ember, hogy efféle esetek és efféle hatások mellett mégis hogyan történhetett az, hogy nem ezeknek az eseteknek a közvetlen közeli befolyása, hanem a Rómában székelő rend képzeletbeli állásfoglalása érvényesült az emberek egész gondolkozásmódjának a megváltoztatására. Furcsa egy szellemtörténeti tünemény!

Így festenek a jezsuiták, mint a felvilágosodás előharcosai és a rationalismus fölöslegessé tevői. És igazán nincs mit irigyelni azon, bármennyire jól megy is neki az átértékelés, aki a rationalismusból csupán annyit nem vet meg, amennyit a 20. században mégis csak szégyen volna el nem fogadni, de ezt meg elvitatja tőle és a jezsuitáknak tulajdonítja érdemül. Még pedig jellemzően nem más kútfő nyomán, hanem egyes-egyedül egy jezsuita minden, kritika nélkül ex offo hitelesnek tekintett munkájából merítve, a szellemtörténeti kiváltságnál fogva pusztán ezt véve tekintetbe, na meg a saját hamis és imbolygó állításaira építve. Prédikációiknak (és rationalis életrendjöknek!) eredménye ugyanis szerinte az, hogy háttérbe szorult az ördögről és a boszorkányról való hit, melyről szerző csak Bornemiszából értesül. Mintha soha nem foglalkozott volna egy jezsuita sem az ördöggel prédikációjában! És mintha ki lehetne törülni a közelmúlt történetének lapjairól annak a két jezsuitának, Gurynek (mh. 1866.) és Perrone-nak (mh. 1876.) a nevét, akik rendjök censurája és engedélye mellett nemcsak tanítottak könyveikben a boszorkányokról és az ördöggel való cimborálásról, hanem az utóbbi még a vatikáni zsinaton is védelmére kelt a boszorkánypereknek!

Jól esik ezzel ellentétben ránézni arra a református papra, aki nemcsak elvileg, hanem valósággal, nemcsak üres szólamban, hanem a gyakorlatban is elutasította magától az ördögüzt és nem habozott azt a 17. század derekán babonának nyilvánítani. Ám ez már nem az átértékelés, hanem a történetírás körébe tartozik s így nem a Szekfü Gryula dolga róla megemlékezni. Pedig egyenesen „szellemtörténeti“ szempontból nagyon megérdemli az illető, hogy kísérletet tegyünk kilétének kinyomozására. Mint emlitem, inkább Székelyudvarhelytt hivataloskodhatott, bár másfelől ennek a közelében meg nem igen laktak románok. Ennélfogva az sem volna lehetetlen, hogy Gyulafehérvártt esett meg az elbeszélrt tör-

ténet. Mindazáltal elfogadhatónak látszik az udvarhelyi ref. egyházmegye régi jegyzőkönyvének az a, bejegyzése, mely szerint Csernátfalusi János székelyudvarhelyi pap és esperes volt az, aki „militabat adversus Matthiam Sámbar“, tehát minden valószínűség a mellett szól, hogy ő szerepelt az elbeszélte eseményben.

Rajta kívül még egy magyar református lelkész van módunkban megnevezni, aki leleplezett egy, a „páterek“ által tervezett ördögűzési csalást. Ez Tofeus Mihály erdélyi püspök volt, ki az amazok által szintén *ogy* románból kiűzni szándékolt ördögöt egy abba belebújt kígyó képében hozatta, Apafi fejedelem udvari orvosával napvilágra.³⁾

VI.

Néhány szó a Szekfü-kérdéshez.

(Protestáns Szemle 1931.)

Felettebb kényes helyzetben vagyok, midőn hozzászólok ez ügyhöz. Nemcsak azért, mert a Calvinus János értékelésében elfoglalt s elége ismeretes álláspontomból némelyek szerint talán önként következnek, hogy híve legyek mindenféle átértékelési törekvésnek. Hanem főleg az teszi kényessé helyzetemet, hogy egyik oldalról Révész Imre, aki Szekfüt nem tartja elfogultnak a protestantismus irányában, az én egyháztörténeti munkásságomtól egy ízben azon az alapon vonta meg a tudományos jelleget, mivel szerinte elfogult vagyok a saját egyházzal szemben, a másik oldalról pedig Szekfü Gyula az átértékelő történet IV. kötetében azt állapította meg rólam, hogy „a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálom“ (persze nem a saját egyházzal szemben.) Így hát igazán nem tudom aztán, hogy a kettő közül melyiknek higgyek, melyiknek a kedvére igyekezzem megjavulni. Az a gyanúm, hogy most kezdet fogva fognak hibát találni állásfoglalásomban.

Mindezek mellett is szeretnék hozzájárulni a dolog tisztázásához s ennél fogva először is azt nyilvánítom ki, hogy nekem semmi kifogásom nincs az átértékelés szó ellen, nincs az átértékelés ténye ellen sem. De csupán akkor, ha az nem előre elhatározott, célul kitűzött dolog, hanem beható kutatás közben előállott folyamat. Csakhogy egyenesen ebből a szempontból nagyon, de nagyon gyalusnak tűnik fel előttem a Szekfü-féle egész vállalkozás. Emlékezzünk csak vissza, hogy Szekfünek a társa, Hóman Bálint egy katolikus nagygyűlésen részletesen kifejtette a klerikális átérté-

¹⁾ Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus... 113—4. 1.

kelésnek teljes programját, mindazokra kiterjeszkedve, amik történetírásunkban hátrányos megállapítások a karholicismusra nézve s már ott megadva vázlatban mindezeknek az ellenkező szellemű feltüntetését is! És emlékezzünk arra is, hogy egy másik katolikus gyűlésen egyik legklerikálisabb és legaulikusab mágnsunk jóelőre. jelezte, hogy a még akkor csak csirájában levő Hóman-Szekfü-féle vállalat meg fogja fordítani mindazt, ami hátrányos volt rajok a régebbi történetírásban. Na és maga Szekfü nem adta-e ki a jelszót, hogy „a magyar történetírást rekatholisálni kell“?

Ily előzmények után nem természetes-e, hogy a protes-táns közönség célzatosnak és irányzatosnak véli esetleg még azt is, amit történetesen a legteljesebb jóhiszemű seggel állít Szekfü. Annál is inkább, mivel az ő történetírói múltjának olyan tehertételei vannak, melyek vagy a történelmi kritiká-nak teljes hiányából vagy a rosszhiszemű pártérdeknek tel-jes érvényesítéséből származhatnak. Aki kémek és besúgók jelentéseinek száz százalékig hitelt ad, még ha nem is a nem-zet történetének egyik legmagasztosabb alakjával, hanem akárkivel szemben: annak vagy egy csepp kritikai érzéke sincs, vagy előre kítűzött cél érdekében fog tollat, kis mint-hogy jelen esetben remélhetőleg kizártnak kell tekintenünk ez utóbbi eshetőséget, annál is inkább fennáll az alternatívá-nak másik ága. Ugyanez megnyilvánul újabban a Bethlen Gáborról szóló könyvében is. Erről azonban mitscm kell szó-lanom azok után, amiket részletesen előadott 11. Kiss István, s amelyek ellenében egyfelől a bírálattal szemben a Szekfü védekezése csak megerősítette az amabban foglaltakat s amit a hamisítás vádja ellen szószerint idézett bizonyosságul (jel-lemzően a Magyar Kultúrában!), az is épen ellenfelének adott igazat, másfelől a kimerítő vádirat után pedig végké-pen elállott a továbbá védekezéstől és nem mert belemenni az ott felajánlott szakbírótság ítékezésébe.

Ilyen körülmények között ki hiszi el Szekfünek, hogy a szellemtörténeti módszer hozza magával annak megállapítá-sát, hogy a csepregi hitvitán Sculteti „sarokba szorította“ Beythét, meg hogy Magyarországon vagy akárhol a boszor-kányhit és ördögűzés kiirtásának, vagyis eszerint a felvilá-gosodásnak e részben a jezsuiták voltak az úttörői és mun-kásai? Mert ilyen megbízható eredményeket von maga után a Szekfü újszerű történetírása. Szép dolog ugyanis az a szel-lemtörténet, de nem abban áll, amiben Szekfünél megnyilat-kozik, és talán nem is egészen olyan új találmány, mint ami-lyennek feltüntetik. Hiszen én már évtizedekkel ezelőtt, ami-kor Szekfü serdülő ifjú volt még, a magyar protestant i s mu s történetét adtam volt elő katedrámon, később meg a keresz-tyénség történetét, amely kifejezéseknek az egyháztörténet hivatalos elnevezése helyett való használásával egyenesen azt akartam jelezni, hogy különleges súlyt fektetek a most ú. n. szellemtörténeti vonatkozásokra. Mások is lehettek

nígy, anélkül, hogy bármelyikünk akármicsoda átértékeléssel kapcsolatba hozta volna azt a törekvést, hogy az összes korokban megismerjük a közállapotokat, a közgondolkozást, az egyeseknek ettől való eltérését, hatásukat és ennek általok való fejlesztését.

Esetleg, alkalmilag, természetes folyamatként könnyen lehetséges ez úton új beállítása ígém sok eseménynek, igen sok állapotnak, de nem előre kitűzött cél gyanánt s nem úgy találva a világ elé, mint ami „nie da gewesen“, s amit csupán valami új titokzatos találmánnyal tudtak létrehozni. Ám amennyire elfogadható ez a szellemtörténeti módszer és irány a történetírás fejlettebb, magasabb fokául: épen annyira elvetendő a Szekfüék által portálnak az a feltűnő sajátsága, hogy a források közül egyszerűen mellőzi, amit az író subjectivitása elvetésre ítéel s kizárólag az illető tetszésének megfelelőt használja fel közülök. Ezt a Szekfü művének Protestáns Szemlebeli ismertetőjétől annyira jogosultnak elismert, sőt dicsőített különlegességet sehogy és semmiesetre sem bírom magamévá tenni, sőt a legteljesebb mértékben perhorrescálom, mert ez már nem történetírás. Azt, hogy a történetíró egyénisége, felekezeti vagy politikai álláspontja, haladó vagy maradi gondolkozása stb. kiviláglik a munkájából, természetesnek tartom. De, hogy az ilyen vagy olyan pártállást elfoglaló író tökéletesen egyéni szeszélye és önkénye szerint és ebben az esetben visszatarthatatlanul megnyilatkozó pártérdekének megfelelően válogathasson a kútfőkben egyenesem merényletnek tekintem a történetírás szentsége és fensége ellen. Ez annyira képtelen eljárás, hogy magában hordja elkárhóztató bírálatát minden olyan mű, mely ebből jó létre. így az is, melyben a szabadelvűség korát becsmérelte le Szekfü, epén a fehér terror idején, az ultramontanus reactio uralmának tetőpontján, még egyetemi tanársága előtt. És ha ilyen módszerű az egész Szekfü-féle történetírás — aminthogy ilyennek látszik —, akkor hiábavaló minden mentség, minden védelem, mert igazságszerető lélekkel senki be nem veheti, mégha másfélék volnának is az eredményei.

Ezekről az eredményekről talán fölösleges is a szót szaporítanom, tehát arról sincs miért megemlékeznem, amit még a védői is elítélnek, t. i. a nagymagyar és kismagyar megkülönböztetéséről. Nem hallgathatok azonban a Szekfü illető bírálójától, Asztalos Miklóstól az ő művével összefüggésben fölvetett kérdésekről, amelyeket Troeltschnek nemcsak német protestáns körökben, lianem tőlök függetlenül általam is már régebben kifogásolt „laikus történetiszemlélete“ (és ködös elméletei) kapcsán munkába veendőknék tart.

Azt kérdi ugyanis először, hogy mit adott a hazai protestantismus a calvinismus és lutherismus politikai ideológiájához a sajátjából! Egyszerű a válasz: semmit és mindent. Mert a politika az exigentiák tudománya s az exigen-

tiák minden országban és időnként is mások. Nálunk is egészen mások voltak, mint a nevezett két irány szülőházájában. Ennélfogva tehát egész önállóan alakult ki és az exigenciák változásához képest módosult is alkalom-adtán mindkettőnek a politikai ideológiája.

Azt kérdi azután, hogy a magyar theologiai felfogás mikor és mennyiben volt módosító a nem teljesen készen kapott hittételeken! Itt újból egy kis fogalomzavarral találkozunk. Ha hittétel, akkor az már teljesen készen van; ha pedig nincs teljesen készen, akkor még nem hittétel. Ami aztán a magyar theologusoknak egyes hittételekről való felfogást illeti, — mert talán erre gondol a kérdés felvetője —, erre nézve megnyugtathatom, hogy bár még távol állunk attól, hogy kimerítő választ tudjunk adni, de már elég szépen megindult a munkálkodás, mely odáig vezet. Nekem szintén vannak kéziratban is olyan dolgozataim, melyek hézagot igyekeznek e téren pótolni.

Harmadik kérdése az, hogy „a melanehthoni kryptocalvinismus miként lett szülőanyja a magyar calvinismusnak!“ Erre, amennyi válasz ma adható, annyit én megadtam a magyarországi reformáció történetét tárgyaló munkámban. Annál többet jelenlegi adatkészletünk mellett sem Troeltsch, sem Szekfü, sem más nem adhatott volna. Eszerint tökéletesen levegőben lógó követelmény az, hogy „ezt az eddig majdnem figyelmen kívül hagyott munkaterületet munkába kell venni.“ Tessék egy kötetnyi adattal előállani hozzá, majd akad szakértő, aki munkába vegye. Vagy pedig ha különbül ért hozzá, tessék munkába venni, ha épen olyan nagyon kell.

Az utolsó kérdésre (már amennyiben megfelel tartalma a valónak), t. i., hogy „miként, miért, hogyan vált el a lutherismus és calvinismus nálunk nemzetiségek szerint“, sajgóképpen levő, de kéziratban veszteglő munkám. (A magyar protestantismus megszilárdulása és többfelé válása 1565—1600.) megpróbál feleletet adni, de ez nem lévén kódös, aligha lesznek vele megelégedve a Troeltsch hívei. És miután merem állítani, hogy Szekfünél behatóbban átkutattam, még pedig válogatás nélkül, a 16. századbeli protestantismusunkra tartozó adatokat, ennélfogva is valószínűleg megbízhatóbb, amit én mondok el, hiába akarja őt cáfolhatatlannak feltüntetni bírálója.

Az efajta kérdésekre pusztán azért kellett megtennem ezeket az észrevételeket, mert túlságosan kezdik lebecsülni némelyek, még szerfelett tájékozatlanok is, a magyarországi protestantismus történetében elért eredményeket. Pedig semmi okuk és joguk reá. Megmondom, miért nincs. A Theológiai Ismeretek Tárának, melyet másoknak igen csekély szellemi hozzájárulásával én szerkesztettem és legalább 90 százalékában írtam, illetőleg fordítottam is, az egyetemes egyháztörténeti része a megjelenés óta lefolyt harminc év alatt

tizedrésznire sem avult el annyira, mint a magyar protestáns történelmi része, pedig az egykorú bírálók egyértelműleg állandóan ezt dicsérték benne leginkább, Azaz: a magyar protestantismus történetének tudománya az utóbbi évtizedekben aránylag sokkal nagyobb haladást tett előre, mint az egyetemes keresztyénség történelmének tudománya. Ezt jó lesz figyelembe venniök és megszívlelniük azoknak, akik örökké csak kritikát gyakorolnak e tudományág felett, ahelyett, hogy ugyanakkor egy-egy adattal járulnának előbbreviteléhez. Mert bármennyire tisztázva legyen is elméletileg ismét meg ismét, hogy minő színvonalon kellene állania e tudománynak és miképen lehetne arra, a színvonalra emelkednie, azzal még távolról sem jut el oda, Ahhoz alkotások, eredmények kellene, nem pedig szüntelen elméleti fejtegetések, megállapítások, megrovások és tanácsadások. A cél kitűzése, akárhányszor elismételjük is, nem elegendő a dél eléréséhez. Lépéseket is kell feléje tenni. Aki csak egyetlen új igazságra rájő, többet tesz a tudomány előbbrevitelére, mint aki százszor elmagyarázza, hogy mi a módja és hol a helye új igazságok felfedezésének. Aki egyetlen házagot betölt, közelebb jut a hézagok megszüntetéséhez, mint aki minduntalan mutogatja a hézagokat s el-magyarázza, hogy be kellene tölteni őket, de adós marad akár egynek is a betöltésével.

VII.

Válasz Révész Imrének és Asztalos Miklósnak

(Protestáns Szemle 1932. 52. 1.)

1. 1. Köszönettel tartozom Révésznek az általa felőlem írtak szószerinti közléséért. Legalább mindenki láthatja, hogy jól értettem-e sorait! Mert én most is ugyanazt olvasom ki belőlök, mint azelőtt, a nélkül, hogy „durva igazságtalanságot és rút hálátlanságot“ látnék bennök. Egyszerűen véleményét nyilvánította, amihez joga van annak, aki ért a dologhoz.

2. Másik megjegyzését azonban sehogy sem értem. Hát el akarom én csapatni Szekfüt! És itt azt sem bírom felfogni, hogy miért kellene nekem „éppen“ Szekfűvel szemben tartózkodva nyilatkoznom. Éppen vele szemben! Miért!"

II. 1. A Szekfű módszerének dicsőítését Asztalostól a Protestáns Szemle 1931, évi 555—6. lapjain olvastam. Ha azonban némi homályba burkolt fejtegetéseinek más volna az értelme s elítélné azt a módszert, annál jobb.

2. Kérdését bátran fentarthatja felőlem. De adjon is rá választ, mivel mástól nem fog kapni. Még a Szekfü híveitől sem.

3. Hittétel — hittétel! És nem egyéb. Ez egy műszó, mely alatt egyebet is érhetnek laikusok, de szakember kizárólag azt értheti, amit jelent. Hogy pedig az én dolgozataim pótolnak-e hézagot, vagy nem, annak megítélésétől egy kissé elkésett Asztalos. Egyébiránt rosszhiszemű ferdítés az, hogy én azt mondtam volna kéziratban levő dolgozataimról, hogy „hézagpótlók“, mert azt mondtam hogy „hézagot igyekeznek pótolni“. Így nyilatkozik meg a „szempont“ és a „módszer.“

4. Isten őrizzen meg. attól a történetírástól, mely adatok helyett szempontdóbból akar történeti tényeket és igazságokat megállapítani. Látjuk az eredményeit Szekfűnél.

5. Amennyire én ismerem a magyar protestantizmus történetét, 1565 előtt még korai volna a nemzetiségek szerinti megoszlást „pedzeni“. Amennyire Asztalos ismeri, már nem volna korai, mert nem kell hozzá egyéb, csak „belémerülés“ és a módszer (t. i. az átértékelő, melyen kívül Asztalos szerint nem is létezik más). De hát akkor miért nem adja meg“ a választ kérdésére, hiszen mindkét kellekkel dicsekedhetik?

6. Persze, hogy nem vagyok azonos a magyar protestáns-egyház-történetírással. De ha Asztalos abból, amit ennek téren produkált, jogcímet merít arra, hogy tájékozatlan és igazságtalan ítéletet mondjon reá, azok után, amiket én produkáltam, rajta kívül kevesen fogják elvitatni tőlem az illetékességet arra, hogy megvédjem azt, amire egész életemet szenteltem.

VIII.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.

XIV. évfolyam. Szerkeszti: Mályusz Elemér.

Divattá vált mostanában magyar protestáns egyháztörténeti irodalmunk ócsárlása. A jelek szerint abból a célból, hogy idővel a szellemtörténeti „módszer“ dicsőségévé avassák annak a sülyedtség szomorú állapotából való kiemelését. Többé-kevésbé (inkább kevésbé) hozzáértők panaszoznak elmaradottságát. Legújabbban a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárnak ezidőszerinti utolsó évfolyamában minden szükség nélkül maga az új szerkesztő teszi ezt, részben ugyan elhunyt elődjére hárítva át a vádaskodásáért járó ódium terhét.

Míg én 1914-ben a következőképen jellemeztem volt ugyané tudományágnak akkori állapotát: „...Lelkes és szorgalmas munkásoknak köszönheti... azt a haladást, mely kivált az utolsó évtizedekben oly szembeszökően mutatkozik, és azt a színvonalat, ahol e szakbeli tudásunk és ismeretünk fejlettsége nem szégyenkezhetik semmiféle más tudományág mellett“ (Protestáns Szemle, 1914. 306. 1.), s ezt a megállapításomat egy egész élet munkásságának a magyar protestantizmus történetére fordítása után is teljes meggyőződéssel fentartbatom 1932-ben is, ezúttal specialiter és hangsúlyozottan a magyar köztörténet tudományához mérve is: addig az Adattár szerkesztője emígy beszél; „Zsinka Ferenc úgy látta, hogy a magyar protestáns egyház múltjának kutatása körülbelül a 20. század kezdetétől fogva nem tart lépést történetírásunk fejlődésével“, „A háború körüli években a protestáns egyháztörténetírás és a magyar történet-tudomány között fejlődésbeli különbség állott elő...“, „A hiány ma kétségtelenül megvan, káros hatása pedig egyre jobban érezhető“ — és így tovább.

Ezt a pelengérré állítást azonban nem kell komolyan venni, mert az egyháztörténet munka- és tárgykörének teljes félreismeréséből származik. Ez tűnik ki ugyanis abból a felfogásból, mellyel a szerkesztő „a protestáns egyháztörténet egy-egy döntő fontosságú, központi problémájává“ lépteti elő „a gályarabságra küldött protestánsok (helyesebben: protestáns papi emberek*) sorsa, a Carolina Resolutio és előzményei, továbbá a II. József-féle türelmi (helyesebben 'türelmesség!', mert nem patientiale, hanem tolerantiale) rendelet s az 1790.-iki (helyesebben (1790—91.-iki) vallásügyi törvény keletkezése“ felőli kérdéseket, Kétségtelen ebből, hoigy az állammal és legfeljebb még a katholicismusszal való viszony szerinte az egész egyháztörténet „döntő fontosságú, központi“ része. Viszont erre nézve a szellemtörténeti „módszernek“ egy másik, nem kevésbé jeles, de az egyháztörténetben nem előkelő idegenként szereplő híve a másik oldalon menve majdnem túlságba, ekként panaszkodik: „...Egyháztörténetírásunk aránytalanul legnagyobb kedvvel az egyházi és a világi politika érintkezési pontjait tanulmányozta, a katolikus, illetőleg protestáns szellemiség megnyilvánulásának elsődleges és legsajátabb területét pedig csaknem érthetetlen módon elhanyagolta... Ez a sajnálatos egyoldalúság annyira általános és sokak előtt annyira természetes állapotnak tűnik fel, hogy p. o. a középiskolai egyháztörténelem tanításban is csaknem egyeduralommal bír...“ (Protestáns Szemle, 1931. 515—6. 1.)

Ezt az utolsó pontot már csak abból a szempontból is idéznem kellett, mert itt akaratlanul is rámutat a dologhoz jól értő cikkíró arra a körülményre, melyből ered az előző-

* Már a történeti tényeket is laicisálják? Nem elég, hogy ez a folyóirat erre a sorsra jutott?

leg idézett, hiánytalanul laikus bírálat és felfogás. A szerkesztő t. i. szemelláthatóan csupán a középiskolai egyháztörténelemtanításból ismerve ezt az egész tudományt, abba a & jóhiszemű vélekedésben él, hogy ő abból olyan tiszta képet meríthetett erről, amellyel bírói székét ülhet elevenek és holtak felett.

Arról elég csak említést tenni, hogy minő ellentét van e ponton a két szellemtörténész között, úgyszintén arról is, hogy mennyire szem elől téveszti a dologhoz nem értő szerkesztő felfogása épen a szellemtörténet egész irányát, végül arról is, hogy én a nem-„szellemtörténést“ mennyivel közelebb állok a szellemtörténeti szempontokat kidomborítani óhajtó szellemtörténész gondolkozásához, mint az azokat semmibe vevőéhez.

Ez utóbbira nézve azonban jeleznem kell annyit, hogy ez az ellenmondásnak látszó egyetértő, illetőleg egyet nem értő (állapot nyilván onnan ered, hogy a hozzáértő cikkíróval együtt azok közé tartozom, akiknek legalább hivatalból szakembereknek kell lennünk e téren, ellenben az Adattár szerkesztőjének legfeljebb azért kellene mégis annak lennie, mert elvállalta e folyóirat szerkesztését. Csakhogy — sajnos — a legtávolabbról sem az.

Kiviláglik ez egyes elejtett „mondásaiból is, és ki az Adattár szerkesztési módjából is. Egy pár elemi tévedésére már rámutattam zárjel között (egyik különben szinte általános tévedése íróinknak). Még azt kell megemlítenem ilyenül, hogy „1791.-iki protestáns zsinat“ nem létezett. Volt evangélikus zsinat külön, volt református zsinat külön, tehát voltak protestáns z s i n a t o k, de (egy) „protestáns zsinat“ nem volt. Az egyik közlemény hibáit ugyancsak rovására kell írnom neki is, mert bizonyára kijavította volna, ha tájékozottabb a közlőnél. T. i. a 19. és 40. lapon a kassai két protestáns felekezet egymásközi viszonyáról előadottakból kitűnik, hogy egyáltalában nem ismeri egyikök sem az^ erről szóló irodalmunkat, közelebből p. o. Révész Kálmánnak „Százéves küzdelem...“ c. munkáját. Az 58. és 88. lapon az otvárosi hitvallásról és esperességről elmondottak nemkülönben arról tanúskodnak, hogy nincsenek tisztában az ezeket illető ismereteinkkel. A 23. lapon pedig a „vicegerens“ szót ki kellett volna javítania „vicem gerens“-re, amit egyébiránt minden egyháztörténelmi tudás nélkül is illet volna megtennie.

Ebből a körülményből, a szerkesztőnek a vállalt dolgokban való tájékoztatlanságából foly az egész, minden alapnak hijával levő lebecsülése egyháztörténelmi irodalmunknak, melynek megcáfolásául nem szükséges egyébre utalnom, mint arra az egyetlen, de perdöntő körülményre, hogy a Theologiai Ismeretek Tárának a magyar protestantizmus történetével foglalkozó cikkei teljesen elévültek és elavultak az annak megjelenése óta eltelt több mint három évtized alatt, míg az

egyetemes egyháztörténetre vonatkozó cikkei épen annyira aránytalanul kevesebb módosítást igényelnének egy új kiadásban, mint amennyire a Pallas Nagy Lexikonának magyar köztörténeti cikkei. Vagyis jóval többet haladt a magyar protestantizmus történelme épen a szerkesztő által kárhozott időszakban, mint akár az egyetemes keresztyénségé, akár pedig a magyar köztörténet. Ez az igazság, nem pedig az ellenkező!

Így aztán erősen kételkednem kell a szerkesztőnek abban a jóslásában, hogy az általa megjelenendőkül emlegetett kötetek „jelentős mértékben át fogják alakítani a protestáns? egyház történetéről megrajzolt és ma közkeletű képet.“ Itt szintén az a helyzet, hogy ha jól ismerné vagy egyáltalában ismerné „a protestáns egyház történetéről megrajzolt és ma közkeletű képet“, aligha merné ennyire elvetni a sulykot. És ha újabban némileg valóban csekélyebb művelésben részesült az állammal való viszonyunk rajza, mint régebben: még erre az egy pontra nézve is merésznek találom ezt a szerfelett nagyot mondó Ígéretet, mert habár az általa felsorolt tárgyakban is, mint bármely tudománynak bármely részletében többé-kevésbé tényleg gyarapodásra várnak ismereteink, de épen a rólok főbb pontjaiban már eddig is előtünk álló képet nehezen fogják „átalakítani“ a készülöben levő kiadványok.

A szerkesztésben ugyancsak sajnálatos módon érvényesülni látjuk az egyháztörténelem tárgyköréről való hibás fogalmakat. Mert bármennyire méltányjóm is Paulinyi Oszkárnak azt a nemes törekvését, hogy ösztönzőleg akar hatni az ellenreformáció kezdetének tanulmányozására; és bármennyire helyesnek tartsam a Szekfü Gyula idevágó elmélete elleni, emezénél hasonlíthatatlanul szellemtörténetibb alapra helyezkedő polémiáját: mégis abban a véleményben vagyok hogy ha még van és mindig lesz is szükségünk az, állammal való viszonyunkat megvilágító adatoknak is a közlésére, és, ha tényleg közöltetnek ilyenek, akkor is olyanokat kellene felvenni, amelyekről nem volna kénytelen a közlő bevallani, hogy „az alább következő iratok kivétel nélkül elbírálásra s feldolgozásra találtak már egy közkézen forgó könyvben. Ám szerintem jelenleg nem azon a téren kellene az Adattárnak munkásságát kifejtenie, amelyről méltán állapítá meg idézett szellemtörténész-szakemberünk, hogy aránylag túlon túl foglalkoztak már vele, hanem más téren, mely azonban „terra incognita“ a szerkesztő előtt. A magyar protestantizmus belső életére tartozó ismereteink, bárminő haladás is történt épen bennök néhány évtized óta, és habár ma már nincsenek annyira háttérbe szorítva (nem az Adattár ezen kötetében!), mint amennyire említett szakemberünk talán egy kissé messzemenő panaszából következtetni lehetne: minden esetre reászorulnak még arra, hogy a szerkesztő által egyedül egyháztörténelemnek vélt és művelésre tervezett részlet

tek helyett a kellő arány eléréséig egyenesen ezeknek a fejlesztését és gyarapítását várjuk meg az Adattártól, mely első sorozatában (1902—1911.) eléggé jól meg is felelt ebbeli hitvátságának.

Hogy némi világot derítsek arra, hogy fontosság és mennyiség szempontjából mennyire eltörpül a szerkesztő szerinti egyháztörténet, illetőleg a valóságban ennek csak egyik lága az általa negligált többség mellett, engedtessek meg egyfelől arra hivatkoznom, hogy meglehetősen szorgalmas egyháztörténetírói működésemben sohase foglalkoztam a szerkesztő agyában élő egyháztörténettel, kivéve, ha más tárgyú dolgozataimban mellékesen ki kellett térnem afféle vonatkozásokra, másfelől pedig arra utalnom, hogy p. o. kéziratban veszteglő új munkámból, mely a magyarországi protestantizmusnak 1565 és 1600 közötti, harmincöt évét körülbelül agyanannyi sűrű nyomású ívnyi terjedelemben tárgyalja, legfeljebb egyhatedrésnyi az, ami a szerkesztő vélekedésének megfelelő egyháztörténelem, míg a többi hathetedrész, ha nem is egészen szellemtörtémész szakemberünk elméleti kívánalmait kielégítően (amitől a gyakorlatban ömag'a is messze elmaradt rövid összefoglaló munkájában, mellyel ebben az irányban én sem voltam megelégedve), de a magyar protestantizmus belső, szellemi életét tárgyalja. Hát még akkor minő arány állana elő az utóbbinak az előnyére, ha már oda jutott volna tudományos színvonalunk, ahol ezzel a társammal együtt látni szeretnők. De ezt nem akadályozni, hanem elősegíteni kellene, ha volna hozzá a kellő helyen legalább némi szellemtörténeti érzék.

Az Adattár jelen kötetének másik közleménye a wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorát adja 1601-től. Ezt nagyrészen hasonlóan fölöslegesnek találom, amennyiben a Bartholomaeides János László (nem csupán János) kiadványa, ha ritka is, mégis megvan a legtöbb könyvtárban., s ennél fogva nem nehéz hozzáférniök a kutatóknak. Ameddig olyant lehet közölni, mi nem látott még napvilágot, a mi szerény anyagi körülményeink között pazarlás-számba megy olyanokkal foglalni el a helyet, amik már ki vannak adva, úgyhogy ebből a közleményből kizárólag a Bartholomaeidesnél meg nem levő erdélyi hallgatók és a magisterséget szerzettek névsorára lett volna szükség. Annál inkább, mivel a magyarországiak közül nem kevese ob, mint hatvan hiányzik olyan, akinek nevét Bartholomaeides szintén az anyakönyvből írta volt ki, s még hozzá a közlemény vége felé csaknem mind el van hagyva az illetők születési helye és így Bartholomaeidest már csak ezért is használni kell.

Ugyanez a közlő, névszerint Asztalos Miklós már máskor is foglalt el egy csomó, sokkal hasznosabban értékesíthető helyet az Adattárból, midőn a Wittenbergben található régi, magyar szerzőjű és felelőjű nyomtatványok közt a már

Szabó Károlynál is előfordulókat újra egyenként ismertette ahelyett, hogy arra szorítkozott volna, hogy a Régi Magyar Könyvtárban jelzett számaikat sorolja fel s legfeljebb a példányok netalán eltérő sajátságairól számoljon be. Jellemző, hogy a Bethlen Miklós „Austriaca Austeritas“-át és ennek „Continuatio“-ját ismeretlen nyomtatványoknak vette. Mostani közleménye is bőven tartalmaz apróbb hibákat, de nem kívánok helyet foglalni kiigazításukkal, mindössze mégis annyit jegyzek meg, hogy a németországi Chemnitz várost helytelenül azonosítja Selmechánya német nevével.

Mindezek következtében kinyilváníthatom, hogy mivel mindkét közlemény voltaképpen már ismertek fölmelegítése, a tudomány előbbrevitelét felettébb kis mértékben-szolgálja az egész kötet, nem is beszélve azokról a tudomány-ellenes részletekről melyeket felsorolni sajnos kötelességemnek érzetem. És nem beszélve arról, hogy az egyháztörténelmi tájékozottságnak e kötetben észlelhető mértéke mellett végképpen jogosulatlanok azok a megállapítások, melyek közelebbi magyar protestáns egyháztörténelmi irodalmunk ellen minden ténybeli igazság nélkül hangzottak fel az erre illetékesnek teljességgel nem bizonyult szerkesztő részéről, s bármily kiváló legyen is más téren.

IX.

A tizennyolcadik század.

Írta: Szekfü Gyula. 494 lap.
(Kálvinista Szemle, 1982.)

Az igazi történetírás kiválóbb művelőinek természetesen egyike sem lehetett meg anélkül, hogy a tényeknek és eseményeknek belső, nagy összefüggéseire is kiterjessze a figyelmét. Ez összefüggések keresésében elgondolhatóan számba kellett venni mindazokat a körülményeket és mozzanatokat, melyek a politika, a társadalmi berendezkedés, a gazdasági helyzet, a közgondolkodás, az erkölcsiség, a vallási élet, a műveltségi színvonal és általában mindennemű közállapotok terén felmerültek és befolyást gyakorolhattak a tárgyalt kérdések ilyen vagy olyan irányú alakulására. Ilyenformán mindezek a történelmi kutatás körébe jutván, önként következett, hogy tárgyaivá is váltak a történetírásnak. A s kizárólag politikai és hadviselési eseményeket és viszonyokat felölelő történelem ebből folyólag fejlődött ki a teljes múlttal foglalkozóvá. Ezen a fejlődési fokán, hol már összes tárgyainak egybevetéséből igyekszik meglátni a megtörtént dolgok lényegét — nevezzük bár akár történetbölcészetnek, akár művelődéstörténetnek, akár genetikus, akár synthetikus történetírásnak, akár a leggyakrabban emlegetett szellem-

történetnek —, kivált ha a lélektani vonatkozásokra is súlyt fektet, mindenesetre igényt tarthat a történetírást arra, hogy magasabb-rendűnek tekintsük mind a kizárólag csak a közvetlen okot és következményt keresőnél, mind a pusztán államéleti eseményeket regisztrálóknál.

Nincs azonban joga hozzá semmiféle exclusiv társaságnak, hogy kisajátítsa tagjainak, mintha senki más, egyedül ők értenék, ők pedig már összetoborzott voltaknál fogva okvetlenül értenék a módját, nem lévén egyéb kelléke és feltétele, mint felcsapni a zászló alá és szajkó módjára ismételve a jelszót, tűzön-vízen keresztül tömjénezní a jelszó kiadóinak.

Mert hiszen a külön egyéni hajlam és képesség elengedhetetlen, sokkal inkább, mint az érdekcsoporttá alakulás. És ez utóbbi helyett szintén előfeltételül kell hozzá a tényeknek, helyzeteknek, jelenségeknek oly széleskörű és egyszersmind egybefogó ismerete, amelyet semmiféle jelszónak bármennyire gyakori hangoztatásával meg nem lehet szerezni. Ahhoz, hogy a történetíró elhelyezhesse az egyéniséget a környezetben, a társadalomban, egész korában, kimutathassa azt, ami mindebből befolyást gyakorolt reá s amit onnan sajátított el, meg ami benne mindettől elütő és viszont ugyancsak hatással volt a környezetre, a társadalomra, egész korára, sőt a következő korokra is; ahhoz, hogy cselekvések és viselkedések rugóit eseményekben, körülményekben és állapotokban felkutassa s általában behatoljon a kölcsönhatások és összefüggések részleteibe: nem az kell, hogy hivalkodni tudjon valaki a jelszóhoz fűzött dodonai „szempontokkal és „módszerrel“, hanem, hogy képes legyen bepillantani a dolgok mélyébe, elmosódottakból éleseké váljanak előtte a kontúrok, egyszóval ki bírja hámozni az ezeket átfogó tiszta valóságot. Csakhogy alapos és pontos tájékozottság nélkül légüres térben mozog egész művelete. Nem a kiindulási pont a fő és fontos tehát, ahonnan sánta és vak sehova sem juthat el, hanem a járni és látni “tudótól megtett útnak a legvégén mutatkozó eredmény.

Ám ez sohasem lehet helyes azzal a képtelen, minden becsületes történetírást megcsúfoló „módszerrel“, mely tetszése szerint válogat a források közt, s csupán azt veszi tekintetbe belőlök, ami „szempontjainak“ kedvez. Az ekként elért eredmény sohasem lesz történet, csakis egyoldalú beállítása és kiszínezése mind eseményeknek, mind személyeknek, vagyis végeredményben nem több, mint irányzatos pártírást. Hát még ha céljául is egyenesen a történelem átértékelése van kitűzve, ami az előleges terv szerinti „szempontokhoz“ alkalmazkodva múlhatatlanul történehamisításra visz! És a magyarországi ú. n. szellemtörténeti mozgolódásoknak ez a származási bűne minden ily irányú megnyilatkozást a riori gyanússá tesz, még akkor is, ha protestáns oldalról érül ki a védelme és dicsérete, sőt ha oldozkodik is valaki

az átértékelés szótól, melyet hiába helyettesít akármivel, mert ha előzetesen van célul kiszabva ez, vagy efféle, eo ipso irányhatosnak kell lennie.

Ennek az indokolt gyanúnak eloszlatására tolták előtérbe a szellemtörténet jelszavát. Az ekképen csatlakozhatatlanná átminősített történetírás aztán bírói széket ülve elevenek és holtak felett, végképen nem ismer el senkit és semmit a maga rejtelmes, de egyedül üdvözítő „módszerén“ és „szempontjain“ kívül, melyekről pedig tiszta képet és világos tájékoztatást Hornyánszky Gyulának is a tanúságtétele szerint még az a külön könyv sem bír adni, amit a „szellemtörténet propagálására tettek közzé. Ez a homályosság, párosulva a kizárólagossággal szintén csak arra a gyanúra ad okot, hogy vonakodnak valódi szándékaikkal napvilágra jöni. Nálunk ennél fogva a reactio és ultramontanizmus keverékének avagy szövédékekének tűnik fel a máskülönben igaz értelmében és valódi céljában hivatást betöltő egész „szellemtörténeti“ irány, mely hiába állítgatja maga elé spanyolfalnak a protestáns Troeltschöt, csak kilátszik alóla a lóláb.

Ez mutatkozik meg a legexponáltabb magyar „szellem-történésznél“, Szekfü Gyulánál, az átértékelő történetnek az ő tollából eredő valamennyi kötetében. A korábbi két kötetnek némelyik kirívó állításával annak idejében alkalmat vettem foglalkozni, de részletes ismertetésekkel nem kivágtam időt tölteni, mivel ez az „intra domínium“ levőktől lett volna joggal várható. Minthogy azonban ezek makacsul hallgatnak (sőt!) és miután egy pár komoly, nagyszabású bírálatból sem akar Szekfü okulni, nem tudom megállani, hogy behatóan ne szóljak a legújabb kötetéről, mely a 18. századot kívánja „szellemtörténeti“ alapon egészen új színben, az ultramontanus átértékelés szájaíze szerint felmutatni, egészen híven az általa nyíltan kiadott jelszóhoz, amely szerint „a magyar történetírást rekatholisálni kell.“

Természetes, hogy engem ebből is az egyháztörténetet és a protestantizmust illető vonatkozások érdekelnek a legelső sorban s azok adják az anyagot észrevételeimhez. Ennél fogva olvasása közben az tűnt először szemembe, hogy itt is mennyire lelkén viseli a jezsuiták magasra emelését s általuk és velük a katholicizmusnak a protestantizmus hátrányára való felmagasztalását. Megrója „az elmúlt korszak embereinek, katolikusoknak is jezsuita-ellenszenvét“ (472. 4.), de ő aztán nem is esik belé a hiba jókba. A barokk-kor egész ismertetése arra való neki, hogy a jezsuiták szekerét tologassa. E végett az építészeti e korbéli fejlődését teljes részletességgel tárgyalja, hogy aztán az ő hatásuknak tulajdoníthassa annak érdemét. Bezzeg felhasználja a szellem-történészeknek a nem „szempontjaik“ szerinti adatok mellőzéseére való kiváltságát a művészetnek egy másik ágával szemben. A festészetnek egy csepp helyet sem ad a szellem-törté-

net keretében, mert abban a protestáns Mátyóki és a protestáns Kupeczky jeleskedett s nehéz volna rájól fogni a jezsuita hatást. Bár hiszen szerinte a magyar jezsuiták történetphilosophiája hatotta át még a protestáns Tomka-Szászky Jánost is (139. 1.), jóllehet máshol maga utal rá, hogy bíz“ ez Bél Mátyásnak volt a tanítványa (331. 1.). De azért „nemzeti szellemű történetfelfogást“ (a Regnum Marianum magasztalt eszméjének égíse alatt) semmi más, mint a barokk-kor kezd kialakítani. Általában az eddig nemzetietlennek nevezett korszakot a legnemzetibbnek teszi meg, sőt amennyiben a jezsuiták azt a munkát folytatták, amit az ellenreformáció kezdett meg, szerinte egyenesen magyarosítók voltak (142. 1.), annyira, hogy a nép nyelvének használata nála szintén a barokk érdeme, nem pedig a protestantismusé, mely kétszáz évvel előbb kezdett volt hozzá, És bár elítélően nyilatkozik a „későbbi szabadság-ideák egyoldalú cultusáról“ (135. 1.), ugyanakkor megelégedetten utal a jezsuita íróra, ki dicsóíti a magyarok szabadságszeretétét (138. 1.). A közép- és felső-oktatást „szinte egészében“ kezökben tartó jezsuiták iskolái „a magyarság nagy részének“ kiművelői, és hatásuk alól az akkor már „erősen kisebbségbeszorult“ protestánsok iskolái sem tudták magokat kivonni (141. 1.). „A református iskolai dráma a jezsuitákkal való verseny céljából kezdődik a 17. század közepe táján és Sárospatakon, Marosvásárhelyen, Enyeden lép fel, de barokk nemzetnevelő hatása csak addig volt, míg a jezsuiták nyomdokaiban megmaradtak.“ (146. 1.), mitsem tudván vagy nem akarván tudni a szerző arról, hogy Bártfán stb. már a 16. században rendszeresen tartottak protestáns iskolák színelőadásokat, „A barokk-kultúra egyedül volt az országban felsőséges, hódításra képes műveltség“ (170. 1.), s minthogy az egész barokk szellemnek a tridentini zsinat a kiinduló pontja (157. 1.), ez alapon a pápismus a kútforrása minden jó adománynak és tökéletes ajándéknak.

Egyszóval a jezsuiták a magyar nemzeti szellem hősei, a magyar nemzet nevelői, sa magyar történelemtudomány megalapítói és minden egyebek. Az efféle beállításoknak nagy részét cáfolni sem érdemes, annál kevésbbé, mivel elvégzi önmaga, a szellemtörténet „európai viszonylatban is elsórangú“, sajnos azonban, hazai viszonylatban csupa átértékelésekre képes művelője, ki nem egyszer hivalkodva., említi „történeti módszerünket“ (175. 1.), a „modern történetkutatás rendelkezésére álló fogalmi vizsgálódást“ (454. 1.), a „modern gazdaság- és társadalomtörténeti módszert“ (475. 1.), a „társadalom- és általános szellemtörténeti szempontot“ (488. 1.), s önérzettel állapítja meg, hogy az ő történetírása „távol minden partikuláris, párt-, rend-, osztály-állásfoglalástól“ (466. 1.), de már a felekezetit maga is átallja felemlíteni e taxatio közben.

Hogy pedig mennyire meg-megcáfolja Szekfü saját ál-

Htá&ait, arra nézve elég a következőkre utalnom, előrebo-
 esátva azt, hogy rendkívül jellemző az egész történetírására,,
 hogy nekiiramodva az egyoldalú „igazmondásnak“, egy-
 szerre csak megtorpan s anélkül, hogy megfűná a visszavo-
 nulót, az ellenkezőjét beszéli annak, amit máshol hirdetett.
 Amelyik lapon a jezsuitákat a magyar nyelv roppant sike-
 res terjesztőinek tünteti fel, ugyanazon mondja el/ azt is,
 hogy „a terjedő felvilágosodás az anyanyelv nevében dön-
 geti a jezsuita iskolák kapuit, melyek mögött a latin nyelv-
 tudás érdekében nem egyszer tilos az anyanyelv használata,
 holott a rationalismus már felismerte, hogy igazi műveltség
 csak az anyanyelven fejleszthető ki“ (142. l.). Persze. Ez
 irányban azt is bevallja, hogy a jezsuiták „állítólag összes
 drámáik között csak négyszázaléknyit írtak magyarul, a
 többet latinul“, (146. l.), és ugyanilyen módon azt is megál-
 lapítja, hogy Horvátországban a jezsuiták hatása alatt a
 magyarországihoz hasonló, azzal homogén barokk szellem,
 latinos irodalom terjedt el (422. l.). Ugyancsak elismeri azt
 is, hogy bármennyire a barokk kornak tulajdonítja is az épít-
 észet föllendülését, a nagy épületek a 15. és 16. századból
 valók, a 17.-ből nem s a városkép nem is javult e század fo-
 lyamán (149. l.), dacára annak, hogy a barokk a tridenti zsi-
 nattal nyílik meg. Azt szintén megírja, hogy a jezsuita isko-
 lákban „több-kevesebb joggal kifogásolják a történeti okta-
 tás hiányos voltát“ (142. l.), ami meg már a történelem meg-
 alapításában és a nemzeti történelmi szellemre való nevelés
 mezején javokra írt érdemek felől támaszt jogos kételyeket
 Egy szóval már nála levegőbe foszlik a jezsuiták egész nem-
 zeti iránya.

A „felvilágosodás felé haladó absolutismus“ meg általá-
 ban a felvilágosodás szelleme áldásos munkásságának és be-
 folyásának az elismerése elől sem zárkózna tik el s minden=
 jezsuita rokonszenve mellett is meg kell azt állapítania: a te-
 lepítések kapcsán a megtelepültekről való gondoskodásban
 (193. l.), a szerb és román katonáknak martalóc erkölcsaik-
 ról való leszoktatásában (211. l.), a német kisvárosi és fő-
 ként szepesi lakosságból sokaknak magasabb társadalmi
 osztályokba való emelkedésében (223. l.), az agrártermelésbe
 bevitt tudatos újításokban (233. l.), a jobbágyvédelemben
 (239. l.), a közösteherviselés elvében (261. l.), a fejedelmi
 hatalomnak a nemesi előjogok elleni támadásában (262. l.),
 az emberi bajok, a műveletlenség és szegénység forrásainak
 megszüntetéséről való gondoskodásban (265. l.), az életmód
 emelését, az egészségügy javítását célzó rendelkezésekben
 (266. l.), a fásítás, a szülő nők ápolása és az árvák nevelése
 terén (268. l.), az emberesebb kormányzás figyelmének a
 szegény néposztályok anyagi és szellemi bajaira, a betegek-
 re, szegényekre, árvákra stb. kiterjedésében (272. l.), a köz-
 jóra törekvő tendenciájában (272. l.), a koldusügy rendezésé-
 ben (274. l.), az európai haladás, a kezdődő emberi solidari-

tas eszméinek terjesztésében (275. l.), a nemzeti irányú oktatásban.

Igaz, hogy ez utóbbiban egy kis visszatáncolást is vizsgálva, de utoljára is csak oda lyukad ki, hogy a II. Lipót korabeli törvényhozásból indult ki a 19. századbeli fejlődés, amazt pedig a rendi szellem csak a nemzeti szellem segítségével tudta keresztülvinni, emez utóbbi viszont a felvilágosodásból sarjadt ki, ha „szép csöndesen el is hagyta ennek frázisait“ (390—91. l.). Sőt azt is megállapítja, hogy „a felvilágosodás minden nép keretében önmagától, mechanikusan átalakult nemzeti kultúrává“ (364. l.). Azután meg a jobbágyvédelmet másutt „nem felvilágosodási, hanem barokk terméknek“ jelenti ki (290. l.), teljes ellentétben korábban tett nyilatkozatával. Nehéz levén azonban az igazság ellen rugódozni, II. Józsefről azt állapítja meg, hogy „az államhatalomról, mint a közjó munkálásának eszközléről oly magasztos nézetekkel bírt, aminők csak a felvilágosodás alapján kifejlődtek“ (355 l.).

Végeredményben a jezsuiták egész nemzetmentő munkássága minden tekintetben tetemes mértékű, majdnem teljes értékű devalvációt szenved a felvilágosodás előnyére. A rájuk rakott dicsőség mindjárt eloszlik, mihelyt nem áll az író előtt közvetlen célul, hogy piedesztálra helyezze őket. Csak épen a protestantizmusnak nem juttat semmit. Még a nemzeti irányú oktatásban sem, ahol majd a jezsuitáknak, majd a felvilágosodásnak osztja ki érte a dicsőséget, de egyetlen parányt sem hagyva a protestantizmus részére. Általában minden ponton a lehető legmostohábban bánik vele. Neki a protestáns korszak nem egyéb, mint holmi „török korszak két százada“ (138. l.), persze tfszta szellemtörténeti alapon, a törökök képviselvén abban a szellemet. És míg a katolikus egyház csak véletlenül nem fordul elő úgy, hogy „az Egyház“: addig a protestantizmusról olyan állítást kockáztat meg, hogy „mindenütt szorosabb kapcsolatban állott az államhatalommal, semmint a katolikus egyház“. (278. l.). Ez épen egy „magyar történet“-ben a legtökéletesebb ténybeli valótlanosság számba megy, még ha csak úgy elejétődött is ez a szó „mindenütt“. De egy ily állítás nem állja meg a helyét még akkor sem, ha csupán azt a viszonyt vetjük egybe, amelyben a protestáns államokkal a protestantizmus állott, és azt, amelyben a katolikus államokkal a katolicizmus állott.

Hogy mennyire csak a szájában forog a „szellemtörténet“⁰ jelszava, mutatja egy pár, a protestánsokkal összefüggésben álló dolognak a commentálása, melyeknél bőséges alkalmat szalasztott el a dolgok velejébe való hatolásra s a nagy összefüggések észrevezésére. Sehogy sem bír a szeg fejére ütni, p. o. mikor általánosságban kellene jellemeznie a magyar protestantizmus e századbeli közjogi helyzetét. Nem képes meglátni, hogy 1688-tól 1791-ig egyszerűen le

volt véve a törvényes alapról és a királyi önkénynek volt kiszolgáltatva. Pedig ezt szinte kiabálják a róla szóló törvények (1687—8, XXI. és 1712—5. XXX.), sőt a Biró Márton művéből szerző által idézett részlet is érthetően céloz reá.

Ilyen az is, hogy a felekezeti türelmetlenség uralmának korszakáról írva, eszébe sem jut érdeméhez képest méltányolni II. Rákóczi Ferencnek a vallásügy kezelésében jóformán egyedül álló, kivétel számba menő szabadelvűségét és alkotmányos érzékét. Csupán „tapintatos magatartást” engedélyez neki érte. Ám azért az ellenkezőt még csak „tapintatlan magatartásnak” sem meri minősíteni. Sőt annak egyik legdurvább nyilvánulását, a Mikes-féle 1699.-iki pontozatokat akként jellemzi, hogy általpk Erdélyben „a katolikus egyház visszanyeri egyenjogúságát” (43. 1.). Nézzük csak, minő intézkedések azok, amiket ő az egyenjogúság visszanyerésére valóknak tart: p. o. a tizedek negyedeit ezentúl ne a protestáns lelkészek kapják, hanem a katolikus papok, fennmaradván az a joga a protestánsoknak, hogy a saját zsehökből fizetést adhassanak lelkészeiknek, — továbbá a városokban és községekben mind a helyi tanácsban és a főbb hivatalokban, mind pedig a céhekben egyenlő számmal legyenek katolikusok és protestánsok. Vagyis fogalma sincs róla, hogy az utóbbiban érintett téren mi a felekezetek közti egyenjogúság. Mert az ebben a vonatkozásban nem egyébben áll, mint abban, hogy senkinek az egyéni érvényesülésében sem előnyéül, sem hátrányául ne szolgáljon vallása, akármelyik felekezethez való tartozása és távolról sem abban, hogy valaki hiányos képességekkel is hivatalhoz jusson, pusztán azért, mert ilyen vagy olyan vallású, viszont esetleg emiatt mellőzést szenvedjen minden rátermettsége mellett is.

Hogy mennyire igazolni és szépíteni próbálja a az ellenreformáció gonoszságait és mennyire cserben hagyja a maga protestáns mentegetőit, pláne a hétrét görnyed és jegy éhen fogamzott bírálatok szerzőit: az mind nyilvánvaló már ennyiből is. De külön megvilágításra tarthat számot következőképpen fogva éppen a szerző által monopolizált szellem-, társadalom-, gazdaságtörténeti szempontból az az intézkedés, amelynek eredményéül a céhekben egyenlő számmal kellett lenniök a két felekezetbelieknek. Mert ennek a numerus claususnak lett következménye Erdély virágzó iparának a tönkrementése, Ha ugyanis meghalt egy céhtag s nem akadt a helyére katolikus, amint sokáig többnyire történt: a céhtagság betöltetlen maradt. Betöltetlen a második, harmadik stb. esetben is. így sorvadt el lassanként, de még egyetlen nemzedék idejében a legtöbb ipar és így lett kincses Erdélyből koldus Erdély, azért, mert szerző szerint a „katolikus egyház visszanyerte egyenjogúságát”. Nem súgták ezt meg neki „módszerei” és „szempontjai” akkor sem, mikor „gazdaságilag is erősen hátramaradt országnak” mondja Er-

délyt (416. 1.), akkor sem, mikor arról beszél, hogy „sem a magyarok, sem a szászok, de a kormány sem gondolt arra, hogy a régi iparágakat kifejlessze“ (437. 1.), sem pedig, mikor a bécsi kormány vámpolitikáját azért hibáztatja, hogy agrárországgá tette Magyarországot (316—8. 1.), jöllehet Erdély kevésbé alkalmas az agrárságra, de persze ott nem a vám miatt, hanem a vallás miatt ölték meg az ipart, Aki ennyire nem képes észrevenni az okok és okozatok között az összefüggéseket és kapcsolatokat, annak semmi joga ahhoz, hogy minduntalan a saját különleges szellemtörténészégével hozakodjék elő.

Említést kell tennem arról is, hogy teljességgel nem áll, mintha már ekkor „erősen kisebbségbe szorultak“ volna a protestánsok (441. 1.). Még gyengén sem! Mert ha le is számítunk valamit, akár jókora, százalékot abból az 1713.-iki állapotot feltüntető állításból, hogy Erdélyben tízszerannyi, Magyarországon pedig ötszörannyi a protestáns, mint a katolikus (Történelmi Tár, 1882, 175. 1.), még akkor sem vitatható el a protestánsok többségben léte az évszázadnak talán a legvégéig, noha viszont kétségtelen, hogy szakadatlanul fogyóban voltak a Szekfütől elhallgatott okból, t. i. ama keresett gonoszságok következtében, melyeket Szekfü nemeá egyszerűséggel csak „nehézségeknak“ nevez (302. 1.) s túlzott szelidséggel csak „tűszúrásoknak“ akar tekintetni, ismételten is» Különben pedig némi ellenmondással III. Károly alatt a lakosságnak szinte felét kitevőknek számítja“ a protestánsokat (297. 1.), ami azonban hasonlóképen tévedés, mivel akkor még erős többségben voltak.

A kétségtelen katolikus-pártiság mondatja Szekfüvel azt is, hogy a protestánsok „magasabb tagozatú iskoláit visitatiókkal iparkodtak egy-egy fokkal leszorítani, anélkül, hogy abból a katholicismusnak bárminő haszna lett volna“ (280. 1.). Ömaga naiv-e, vagy másokat képzel annyira naivnak, hogy ezt elhiszik neki? Ugyan miért tették volna egyébért, mint a katholicismus hasznáért? És hogyan lett volna haszna belőle a katholicismusnak!

A protestáns iskolák számát illetőleg nemkülönben hatalmasan téved azon a térképmellékleten, mely a közép- és felső-iskolák hollétét 1768-ból tüntetné fel, ha t. i. megfelelően a valónak. Ugyanis ha egyedül a Debrecen főiskolájába vidékről felsőbb tanulókul bekerülteknek vesszük számba a korábbi tanulási helyeit, innen is legalább a következő középiskolák községei hiányoznak róla abból az időtájból: Karcag, Gönc, Pápa (Adásztevelen), Tata, Győr, Cegléd, Hajdúböszörmény, Szatmár, Szatmárnémeti, Kisújszállás, Berettyóújfalu, Hajdúszoboszló, Túrkeve, Hajdúnánás, Nádudvar, Nagybánya, Felsőbánya, Beregszász, Nyírbátor, Makó, Kunhegyes, Vári, Bihar, Csatár, Erdőbénye, Kua-

Felettebb rejtelmes tartalmú az az állítása, hogy „a valóságban a Ratio Educationis nyitotta meg a, protestánsok számára az utat, melyen életkörülményeiknek 1681 óta mélypontjából végleg kiemelkedhettek“ (284. 1.). Azonban nemcsak megérthetőség nincs benne, hanem ténybeli avagy szellettörténeti igazság sem.

Gondolom, az ismertetés alatti kötetnek az egyházakra tartozó részleteivel tisztában is lehetünk. Ha valaha megrót-tam protestáns kollégámat azért, hogy felekezeti szellemet láttam történetírásában, ha megvédelmeztem egykor hasonlító vád ellen egy katolikus kanonokot: most nyugodt lélekkel állapítom meg egy katolikus világról, hogy a legjellegzetesebb felekezeti történetírást űzi. Történetíróink közül még katolikus papot sem tudok megnevezni olyat, *akinél* csak megközelítő mértékben is találni lehetne annyi elfogultságot és oly erős irányzatosságot, mint Szekfünél.

Ezzel áttérhetek azoknak a felületességet és tájékozatlanságot eláruló ténybeli tévedéseknek a megvilágítására, melyeknek, ha kisebb fontosságúak is, a valósághoz hű feltüntetése nélkülözhetetlen előfeltétele minden szellettörténeti összevetésnek és következtetésnek, mert hamis adatok nyomán semmiféle „módszer“ és semmiféle „szempont“ nem tárhat elénk történeti valóságot és minél több következtetést vonunk le egy-egy téves állításból, annál több valóthmsá^ót fogunk közzétenni igazság gyanánt s annál inkább félrevezetjük az olvasót a kölcsönhatások felől.

Aprólékos hibák, melyek mégis el volnának kerülendők, a következők. Erzsébetváros (Ebesfalva) helyett Erzsébetfalvát (37.],), Madéfalva helyett Mádéfalvát (442. 1.), Lázár-János helyett Lázár Istvánt (491. 1.), Bárányi helyett Baranyayt (201. 1.), Knauz Nándor helyett Knauz Györgyöt (464. 1.) ír. Azt mondja, hogy Csíksomlyót „akkor Várdotfalvának hívták“ (441. 1.), holott akként áll a dolog, hogy Csíksomlyó ma is, mint akkor Várdotfalva területének egy része, nem pedig külön község. A hajdúbozsörményi öregek német beszédét említve, igazában bizonyosan balmazújvárosiak jártak eszében (187. 1.). Besztercei tankerület a szűkebb Magyarországon nem lehetett, hanem igenis volt besztercebányai (355. 1.).

Azzal az állításával, hogy „protestáns egyéniségek nem találták bebocsáttatást a jezsuita drámákba“ (145. 1.), elárulja, hogy a bennök mégis szerepeltetett Nádasdy Tamás nádort és a szigetvári hős Zrínyi Miklóst nem tartja protestánsoknak, habár ma már napnál világosabb, hogy azok voltak.

Szóvateszi, hogy Herdernek, Goethének, Schillernek a Mária Terézia korában egyelőre semmi talaja nem volt a császárvárosban (254. 1.). Ezt egészen természetesnek találhatná, mert hiszen túlságosan fiatalok voltak még az ellenkezőhöz s így semmi értelme sincs az egész megjegyzésnek.

Voltaire és az encyklopaedisták a deismus útján indultak ugyan el, de ahova eljutottak, az már odább volt a deismusnál (339. 1.). Ezt épen egy szellemtörténetben tudni kellene!

Az articularis helyek nem mindegyik vármegyére voltak pontosan kettőben megszabva (297. és 301. 1.), mint ahogy ő képzeli. És nem is 1687-ben jelölték ki őket, miként ő említi (297. 1.).

Hasonló felületességgel beszél „a kálvini reformáció 1720.-iki kétszázéves fordulójáról“ (299. 1.), amit módszerével abból vont ki, hogy Csécsi Jánosnak a reformáció kétszázéves emlékünnepeán 1717-ben tartott beszéde 1720-ban került ki sajtó alól.

Bessenyei György annyira nem volt „a tiszántúli reformátusok bécsi ágense“ (284. 1.), hogy egyenesen a tiszántúli reformátusok folytatták ellene a legnevesebb küzdelmet, még pedig nem mint ágens ellen, ami sohasem volt (sem a tiszántúliak részéről, kik nem is tartottak külön ágenset, sem az összes reformátusok részéről), hanem mint főconsistoriumi titkár ellen. Persze, az adatok és kútfők közötti válogatás speciális jogánál fogva az én munkáimat en bloc megveti, mióta először felszólaltam az eféle „történelmi átértékelés“ ellen. Pedig legalább ettől a tévedéstől megkímélhette volna magát, ha belepillant az egyikbe, amelyből azt is megtanulhatta volna, hogy az sem épen úgy áll, amint ő előadja, hogy 1778-ban „a négy ref. egyházkerület Pesten gyűlést tartott és abból tiltakozó feliratot küldött a királynő elé“. Na de hát így megy ez a neki és társainak kisajátított szellemtörténeti módszerrel!

Gyöngyösi Pált ugyanilyen módszerrel teszi meg „angol presbyterianus irányúnak“ (303. 1.), holott erre nézve már nem is az én munkámból szerezhette volna meg a szükséges tájékoztatást, hanem egy „szellemtörténész“-társa atyjának a munkájából, ha már magától el nem tudott igazodni.

Teljes félreértése a latin szövegnek, hogy az 1791. évi XXVI. tc. szerint a protestánsok zsinatain „alkotott kánonok és szabályok mint a királyi főfelügyeleten átmentek tekintetnek“ (393. 1.). Itt, mint máshol is akárhányszor, az irányhoz szintén sok szó férne még a latinban való járatlanság és a ténybeli valótlanág mellett.

Mindezekben szántsándékkal nem terjeszkedtem túl a magam szakmáján, ámbár sok észrevételem, volna a szóbanforgó munkának még más tárgyú és irányú részleteire is. Ennek olvasása közben különben is egyre-másra fölvetődik az emberben az a gondolat, hogy vájjon a „szellemtörténési“ kiváltságnál fogva mellőzött adatok nem másítanak-e meg az elénk tárt képet, ha szintén figyelembe vétetnek. Mert az adatok kritika alá vétele feltétlenül nélkülözhetetlen ugyan a szellemtörténetben is, de ennek korántsem

.szabad addig a „módszerig“ fajulnia, hogy egyéni tetszés szerint válogassunk bennök és egyszerűen félrelökjük azokat, amik nem felelnek meg „szempontjainknak“.

De nem hallgathatom el azt az észleletemet sem, hogy Szekfünek kevés az ismerete s még kevesebb a kritikája ahhoz, hogy igazi szellemtörténetet írhasson. Kevés az érzeke is hozzá, hogy belásson a dolgok lelkébe s felismerje akár összetartozóságuk szárait, akár a fejlemények tényezőit. Hiszen p. o. a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban Paulinyi Oszkár, akár odatartozik a szellemtörténetet kisajátítók csoportjába, akár nem, hasonlíthatatlanul különb szellemtörténeti alapon fogja fel az ellenreformáció és a reformáció embereinek a működésök rugóit, mint Szekfü. A többi „szellemtörténészek“ is jobbra inkább csak hangoztatják a jelszót, mintsem követik. P. o. a közéjük tartozó Mályusz Elemérnek az egyháztörténetről való fogalmából a legteljesebb mértékben hiányzik minden szellemtörténeti elem. És Révész Imre is, aki ismételtelen szinte túlságba menő követelésekkel: lep fel a magyar protestantizmus történetének művelésével szemben és aki oly kemény kritikát gyakorol e tudomány jelen állása s burkoltan és közvetve ennek eddigi munkásai felett, „A magyarországi protestantizmus történelme“ című munkájában, ahol pedig módjában lett volna mintát nyújtani az ostromozottnak, jóval kevesebb szellemtörténetet ad, mint amennyi ma már elvárható lett volna, sőt a-mennyit én, a „régébbi típusú“ nem-szellemtörténész, mert nem török-szakad átértékelő, mindenestre felöleltem volna egy ilyen tárgyú könyvbe. Abból, pláne, amit 1931.-iki felolvasásában a szellemtörténet mibenlétéről, mint valami übermenschlichről előadott; jóformán egy szemernyit sem bírok felfedezni e könyvében. És minden előtt miért nem érvényesíté társszerkesztői mivoltát a Protestáns Szemlénél ilyen irányban az Áprily-korszakban, úgyszintén miért nem veszi át a Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár szerkesztését.

Mert hiszen a dolog magvában alig van közöttünk nézeteltérés. Én már 1890 óta minden adott alkalommal azt hangsúlyoztam, hogy a külső történeti események és állapotok mellett súlyt kell fektetnünk a belső fejlődés, első sorban a teológiai gondolkodás mozzanataira is. Sőt már azelőtt ekképen fejeztem volt be egy cikkemet: „Azt hiszem, nem végeztem fölösleges munkát, midőn a magyar protestáns egyház politikai és szellemi (ipsissimum verbum!) történetének megírója számára ez adatokat följegyeztem“ (Protestáns Közöny, 1888. 446. 1.). És csakhamar ezután azt is megállapítottam, és pedig akkor több joggal, mint mostanában oly gyakran elismételve Révész, hogy „hazai egyháztörténetírásunknak legnagyobb hibája éppen abban áll, hogy eddig^a szellemi élet nyilvánulásainak és azok forrásainak tanulmányozásárai alig fordított gondot“ (Keresztény Magvető, 1892. 191. 1.).

Ezt tartottam szem előtt azóta is mind írói, mind tanári működésemben, mindenikben az egyház belső életére fektetve a fősúlyt. Ám a legerélyesebben perhorrescálom a „szellem-történészeknek“ azt a magoknak adományozott előjogát, hogy szempontjaikhoz képest válogathassanak az adatok közt. És botránkozással veszem azt, hogy akár átértékelést, akár re-
visiót előlegesen célul tűzhessen ki igazelmű történetíró. E visszaélések jogosultságának elvét semmiképen nem tehetem magamévá. Elméletileg sem, de kivált akkor nem, mikor az. efajta eljárások gyakorlati eredményét itt látom magam előtt legújabbban a 18. század magyarországi történetében,, mely nem egyéb, mint a tudomány cégére alatt ultramontanus propaganda, karöltve a magyar protestantismus múltbeli dicsőségének és szenvedésének letagadására vagy legalább is lekicsinylésére irányuló kísérletezéssel.

X.

Marton János: A sárospataki református főiskola története.

I. rész. Sárospatak, 1931. 175 lap.
(Evangélikus Lap, 1933. 10. sz.)

Az elmúlt pár évben több magyar református tanintézet ülte meg négyszázéves jubileumát. Az illető iskolákról ebből az alkalomból megjelent különféle természetű megemlékezéseknek, amennyiben módomban volt velők megismerkedni, egy feltűnő közös tulajdonságát vettem észre. T. i. mindannyi elmulasztja rámutatni arra a történeti tényre, hogy a tárgyat képező intézet, akár katolikusból alakult át protestánssá, akár önálló alakulat volt, először és eleinte a lutheri iránynak állotti szolgálatában és csak idő folytán Vált a helvét irány követőjévé. Ez természetes történelmi fejlemény volt s annál különösebbnek tartom azt a mélységes hallgatást, amelybe erre nézve burkolóznak az emlékezések írói.

Nem kivétel közülök az ismertetésem tárgyául ezúttal szolgáló könyv sem, melyből kitűnik ugyan az általam reklamált történeti igazság, de úgyszólván véletlenül elejtett részletekből, nem pedig tervszerűen kidomborítva, amint az méltán el volna várható. Hiszen az iskolák történetéhez szervesen hozzátartoznak talán a szellemi átalakulásnak is a fejleményei és ha nem is külön fejezetben, de legalább külön kikezdésben való tárgyalásra múlhatatlanul számot tarthatott volna akármelyik jubiláló iskola szellemtörténeti múlt-

jának ez a jelentékeny mozzanata. Számot a sárospatakiénak is, melynél pláne igen fontos egyháztörténeti eseményekkel áll összefüggésben az átalakulás lefolyása.

Midőn az igazság érdekében hibáztatnom kell ebből a szempontból általánosságban a jubileumi alkalmak hivatalos megörökítőit és közelebbről a tárgyalás alá vett könyvet, ennek egyéb hibáit sem hallgathatom el, annál kevésbbé, mivel nemcsak az alkalmi iratoknál rendszerint lefokozott igényeknek, hanem szorosan vett tudományos követelményeknek is kísérletet szeretne tenni a kielégítésére. Mindamellett sajnosán állapítandó meg róla, hogy semmivel sem vitte tudásunkat előbbre. Amiben önálló álláspontot próbál elfoglalni, abban sikertelen erőlködést fejt ki, — amiben ragaszkodik a régi állításokhoz, abban ellene szól minden elfogadható adat, s ezekkel szemben ő maga egyetlenegy sem bír felhozni, — amiben meg önálló kutatásokra és összevetésekre lett volna alkalma, abban még hibás állításokat is átvéve, más után halad.

Önálló álláspontot foglal el a Perényi Péter általános magatartásának és közelebbről a reformáció irányában való viselkedésének rajzában. Általánosságban azt mondja, hogy Perényit gyakori pártváltatásaiban és telhetetlen vagyonszerzésében a nemzeti egységre és az egy királyra való törekvés vezérelte (24. L). Hát hiszen igaz, hogy, mindig egy volt a királya, csak épen a személyt cserélgette rövid időközönként, de ez a nemzeti egységre való törekvés — úgy látszik — sok gonoszságra szeretne leplet borítani a „cél szentesíti az eszközöket“ eiv alapján. Nem régen az ellenreformáció szörnyűségeinek mentegetését kísérelték meg vele. De akkor sem sikerült, most sem. Mert hogy állunk Perényivel épen a szerző szerint? Csodálatosképen ő maga beszéli el róla, hogy „elég vakmerő volt ahhoz, hogy a nyugati királlyal szemben is különállásra törekedjék“, és hogy „mind János király, mind Ferdinánd hatalma alól kivett akart lenni“ (25. 1.), sőt azt is mind elfogadja, amit Szekfü véletlenül teljesen helyesen írt az 1542.-iki sárospataki liga jellemzésére, vagyis hogy Perényiék tulajdonképen a királlyal és jogaival a legkevésbbé sem törődő egyezségekre léptek, ami tehát ugyancsak nem történhetett a, nemzeti egység és a király egy volta érdekében. Egyszóval a szerző is egyre csak azt bizonyítgatja, hogy saját hatalma és vagyona gyarapítása lebegett Percnyinek állandóan a szeme előtt. Nehéz is volna a ténybeli és hiteles adatokból olyan eredményt kivonni, amire a szerző máskülönb, de sajátmaga által is megcáfoltan iparkodik. Ugyanilyen sikertelenség kíséri azt a próbálkozását, mellyel újszerűségre iparkodva, egy csomó meglehetősen kusza fejtegetésbe keveredik, amik — amennyire ki lehet belőlök hámozni — oda lyukadnak ki, hogy Perényi „renaissance-személyiség“ volt és csak fogságában (de legkorábban mindenestre 1540 augusztusa után) csatlakozott a reformációhoz,

aminek megtörténtét ő sem meri végleg elvetni. Ebben ^egyébíránt semmi újszerű nincs azon kívül, hogy későbbre teszi Perényinek a reformáció melletti állásfoglalását, mint a korábbi írók tették, közöttök én is tettem. Mert hiszen miközöttünk sem akadt egyetlen-egy sem, aki affélét akart volna elhítni, hogy Perényi azt megelőzőleg fanatikus dogmáhiívő és mindennel megelégedett katolikus volt. Reformáltatásának szerző által későbbre tolásához pedig az kellett, hogy számításba ne vegye sem azt, hogy Gálszécsi Istvánnak 1536.-iki és Bencédi Székely Istvánnak 1538.-iki, kétségtelenül a lutheri protestantismus céljait és érdekeit szolgáló énekeskönyvei a Perényi költségén jelentek meg, — sem azt, hogy névről is ismeretes udvari papjai, 1539-től Dévai Biró Mátyás és utána Dobai András nyilvánvalóan határozott protestánsok voltak, az előbbi pláne már azelőtt is messze vidéken levén ismeretes erről, — sem azt, hogy nem egy egykorú adat lutheránusnak emlegeté Perényit még korábban is, — sem azt, hogy végrendeleti intézkedései közül az, amelynél fogva fia „az ő példájára védelmezni siesen az evangélium tanítóit az ellenfelek minden erőlködésével szemben“, okvetlen a fogságát megelőző időbeli példaadására hivatkozik.

Aztán meg, ha pusztán fogságától keltezhetnők protestáns voltát, mikor „befolyásolta a reformáció ügyét“ (22. 1.), miként a szerző ellenmondásainak egyikéül előfordul 1 És feltéve, de meg nem engedve, hogy valósággal csupán fogságában lett híve a reformációnak, hogyan egyeztethető össze ezzel az, hogy ő evangéliumi szellemű, mondjuk ki: lutheri irányú iskolát nemcsak „fundare eoepít“, hanem múlhatatlanul meg is alapított, ha — amit megint egy másik ellenmondásul megereszt a szerző — már az ő „életében működik“ (36. 1.), miként ezt „meg kell állapítania“*! De miből kell megállapítania! Még a legparányibb közvetlen és tényleges adata is hiányzik hozzá, viszont a meglevő adatoknak, p. o. Melanchthon 1545.-iki levelének a figyelmen kívül hagyásából. Vagy talán fogságából, e levél után rendelte el felállítást! Hol a bizonyosság reál Erre sehol sincs, épenúgy, mint arra nincs, hogy még „renaissance-személyiség“ korában állított volna fel protestáns iskolát, ami talán furcsa is lett volna kissé. Ellenben arra igenis van, hogy a fia alapított ilyet, még pedig egykorú és kifogástalanul megbízható adatban. Micsoda történetírás az, mely egy minden kritikát kiálló hitelességű állítás ellenében egy végképen semmivel sem igazoltat fogad el!

Itt kell megemlékeznem arról a fejtegetéséről, mellyel Perényi Gábort nem tartja rátermettnek arra, hogy 1548-ban, azaz tizenhatéves korában iskolát alapítson. Pedig hát azonos korban egyik ember fejlettebb, mint a másik, és ha Perényi Gábornak az apja tizenhétéves korában lehetett Temesvár főkapitánya; meg ha Báthory Zsigmond hasonlóképen

tizenhatéves korától fogva egy országon uralkodhatott 5 ugyanolyan korában egy ország nagy többsége ellenében kö-römszakadtáig védhette a szívéhez nőtt jezsuitákat: miért ne lehetett volna Perényi Gábor annyira fejlett, hogy iskolát alapítson¹? De meg különben is ott állott mellette a bizonyára addig is mindent intéző anyja, ki épen a Perényi Péter halálával immár eljöttnek láthatta az időt erre, — és ott állottak azok a szerző által — mint látszik — alaposan kiismert „gondosan kiszemelt kegyes férfiak“, akik Perényi Gábornak a „tanulmányait és erkölceit“ a tények bizony-sága szerint nagyobb hatás és megelégedés elérésével irányít-tották, mint a közējök cseppent és egyideig ott alkalmazott olasz ember, ki a szerzőtől közölt kútfő szerint is annak nem „a nevelője“ volt, aminek saját felfogása támogatására meg-teszi a szerző, hanem igenis legfeljebb egy a több közük. Hogy pedig Perényi Gábort atyja halála után anyja a Fer-dinánd udvarába küldte, az semmiképen sem „nevelése be-fejezése“ végett történt, értve ezalatt a lelki, vagyis szellemi és erkölcsi nevelést, mert a királyi udvarokban nem ilyen-fajta nevelést szoktak „befejezni“.

Az pedig egészen meglepő, hogy szerző nyilvánvalónak jelenti ki, hogy a 16. század harmincas éveiben „a római egy-háztól elvált, a reformáció elvei szerint szervezkedett gyü-lekezetek még nincsenek nálunk, s nincsenek olyan számmal hogy szükségleteik kielégítésére énekeskönyv kiadására kel-lett volna gondolni“ (29. 1.). Tehát ebből feltétlenül követ-kezőleg a Gálszécsi és Bencédi Székely énekeskönyvei katho-likus énekeskönyvek voltak és ennél fogva Gálszécsi meg-Bencédi Székely is katolikus volt még. Ez már annyira új-szerű állítás, hogy a legbehatóbb bizonyítás nélkül csak úgy odavetni nem egészen egyeztethető össze a történetírói köte-les lelkiismeretességgel. De meglepő ez az egész eddigi tudá-sunkat felborító nyilatkozat a benne levő ellenmondás miatt is. Vannak-e hát vagy nincsenek azok a bizonyos gyüleke-zetek! Mert ugyanegy mondatban azt is állítani, kategoriku-san, hogy „nincsenek“, és azt is állítani, hogy csak „olyan számmal nincsenek“, tehát mégis vannak némi számmal: túl-ságba menő következtelenség.

A dolog úgy áll valójában, hogy igenis voltak, ha nem is a reformáció elvei szerint tudatosan és célzatosan külön „szervezkedett“ gyülekezetek, hanem a reformációhoz régi szervezetőkben csatlakozottak — ami köztudomású még a nem egyháztörténettanárok előtt is — legalább is „olyan szám-mal“, hogy részben megtartásukra, részben szaporításukra okvetlen kellett megfelelő szellemű énekeskönyv kiadásáról gondoskodni. És azok a magyar énekeskönyvek, amelyeknek: egyikét a két év múlva kétségtelenül lutheránus kátét is ki-adó, másikat pedig a már abban az évben szintén minden bizonnal lutheránus kátét nemkülönbén kiadó szerzők állí-tották össze, már csak e miatt is semmiképen nem a renaiss-

sance, hanem egyenesen a reformáció eszméinek ápolására voltak hivatva és mikor „egyházi irodalmi pártoló munkát“ végzett velök Perényi, az bizony letagadhatatlanul a protestáns, nem pedig a katolikus egyház érdekében történt, ami viszont éles ellentétben áll Perényinek pusztán „renaissance-személyiség“ voltával.

Épenúgy meglepő szerzőnek az a kifejezése is, hogy Perényi „kinő a római egyházból, de nem hagyja el azt“ (28. l.). Ez arra a szinte képtelen gyanításra ad okot, mintha úgy gondolná a szerző, hogy akkor is valami törvényes formához lett volna kötve „a római egyház elhagyása“. Mert hiszen abban a tájban ki „hagyta el“ azt formálisan, ha „ki is nőtt már belőle“! Még Luther sem, ameddig ki nem közösítették, még pedig jónehány évvel azután, hogy „kinőtt belőle“. Hiszen épen a szerző csak 1545-től keltezi (nem egész helyesen és nem egész pontosan) a „külön egyházzá szervezkedés munkáját“ (29. l.). Nos- tehát addig senkiről sem mondható, hogy „elhagyta a római egyházat“! Addig mindannyian „renaissance személyiségek (és egyúttal katolikusok) voltak a reformáció emberei, még a harcosai is!

Még csak annyit Percnyiről, hogy ő mint protestáns sem esett semmiféle következetlenségbe akkor, amikor kis fiait katolikus püspökségekre nevezette ki (28 l.), mert ez nem arra való volt, hogy azok a gyermekek papokat szenteljenek, bérmáljanak, stb., hanem kizárólag arra, hogy nevökben ő húzza a püspöki jövedelmeket. Arra nem kívánok szót vesztegetni, hogy szerző Perényinek egy nyilatkozatában nemcsak liem látja azt a gondolatot, amit én látok benne, hanem apodiktikusan ki is nyilvánítja, hogy erről „ott nincs szó“ (30. l.), Én nem vagyok ennyire vakmerő. Nem állítom ennyi családokhozhatatlansággal, hogy egyenesen erről van szó. De persze ezzel az elbizakodott hanggal szemben is jobban hiszek a magam szemének.

Annál inkább, mivel erre az elbizakodottságra végképen nincs joga a szerzőnek. Minden egyébtől eltekintve, csak épen a tanárok általa közlött névsorára utalok. Erre nézve megállapítja, hogy „hiányok vannak benne“ (75. l.), de azért a helyesen fölvetett (Siklósi!) Mihályon kívül egyetlen-egygyel sem pótolja azt a névsort, amit én adtam¹⁾. Amiben mégis el próbál tőle térni, abban az ismert hiteles adatokkal jut ellenkezésbe. T. i. úgylátszik, hogy Balsarati Vitus Jánost hajlandó volna fölvenni belé, de olyan tétovázva mégis, mintha maga is érezné annak bizonyosságát, hogy amikor tenni szeretné, az akkor orvosos volt Perényi Gábornak, és így nem lehetett tanár. Nem volt a fölötte hosszú beszédet tartó sógora, Szikszai Fabricius Balázs által előadott életrajza szerint sem. És Czeglédi Ferenc is akkor, amikor ő

¹⁾ Protestáns Tanügyi Szemle, 1930. 173—6. l.

„inkább tudja beillesztem“ (de minden indokolás nélkül!) esetleges tanári működését, még pedig Kopácsi utódjául, épenséggel nem lehetett tanár, mert 1553-tól 1557 végéig Wittenbergben, 1558 tavaszától bizonyos ideig (e tekintetben mindegy, akármeddig) Krakóban volt egyetemi hallgató. Már pedig a szerző szerint egyszer az ötvenes évek végén (41. l.), másszor egy újabb ellenmondásban egy-két évvel még 1558 előtt (76. l.) történt Kopácsinak a rektorságtól való megválása, tehát ez utóbbi esetben a külföldön időző Czeglédi nem lehetett utódja, az előbbi esetben pedig TMri Farkas Pálnak kellett lennie. Menjünk azonban tovább! Szerinte a Kopácsi rektorságának megszűntét „a nagyarányú egyházi tevékenység és az esperesi tiszt vitele“ okozta, szerintem pedig nem ilyen imponderabilis frázis, hanem kézzelfoghatóbb ok, t. i. az, hogy Perényi Gábor elvevén a tizedet a katolikusoktól, a protestánsoknak adta, ami lehetővé tette a rektori tisztnek a lelkészitől való különválasztását, sőt talán egy-két prédikatori állás szervezését is. Enélkül az önálló rektori hivatalnak egymagának is nehézségekbe ütközött volna a felállítása, akármilyen „nagyarányú egyházi tevékenységgel“ járt is a különben sem helyhez kötött esperesi hivatal. Azt hiszem, ez az ötvenes éveknek nem is a végén, nem is a második felében, hanem inkább az első felében, bár bizonyosan 1550 után következett be. Mindazonáltal azt sem tartom hihetőnek, hogy 1553 előtt viselte volna Czeglédi a rektorságot, mert annál mégis magasabb fokú lehetett már akkor az iskola, semhogy külföldet nem járt egyént alkalmazzanak rektorául. Egy bizonyos, az, hogy amikor Mar- ton „inkább tudja beilleszteni“, semmiestre sem viselhette.

Az önállósodás tehát teljességgel nem sikerült. Jobban kifizette volna magát, ha végez annyi kutatást, hogy kijavíthassa az én névsoromba becsúszott pár hibát. Kassai Császár György ugyanis legkorábban 1577 őszén foglalhatta el a lectori állást s az előbbi tanévben vagy más, vagy senki sem töltötte be azt. Thoraconymus Mátyás pedig nem — mint Marton szintén utánam állítja — 1585-től (80. l.), hanem már 1584 tavaszától működött rektorként s ennél fogva Kassai Császár György sem 1585-ig vitte ezt a tisztet. És aztán 1584 valamelyik részétől 1586-ig nem az általam az 1585—6. tanévre helyezett Pilcius G á s p á r — mint Bod és Szombathi hitelére mindnyájan gondoltuk eddig — hanem, minden Valószínűséggel Pilcius B á l i n t működött lectorként. Végül Krakkai Demeter sem — mint hasonlóan utánam haladva állítja — 1590-től (81. l.), hanem csak 1592-től lectorkodott s öelötte a közbeeső időben egy jelenleg még ismeretlen nevének kellett elfoglalva tartania ezt az állást Károlyi András mellett vagy senkinek.

A hibáknak is és pedig mind ugyanazoknak ez a minden utánnézés nélküli átvétele helyezi kétségen kívül, hogy a névsornak egész illető része a hivataloskodási idők vala-

mennyi meghatározásával együtt teljesen tőlem van kölcsönözve. Reám nézve felettébb hízlgő, ha bármely állításmat, pláne az ilyen sorozatost úgyszólva látatlanban magáévá teszi valaki, kivált aki annyira lóhátról tud amellet beszélni, de azért szeretném, hogy jelezze is az én nagy utánjárással és sok összevetéssel elért, habár — mint bebizonyult — még így sem végérvényes eredményeim átvételét, különösen midőn ezzel ellentétben ugyanakkor arra meg el nem mulasztja rámutatni, hogy én nem használtam fel a Dobó Ferenc sárospataki földesuraságának kezdő idejéről szóló pontos, de itt igazán nem fontos adatot, ő pedig felhasználta. Mindenesetre érdekében állott volna a tudománynak is, a saját tárgyának is, hogy őmaga szintén adja némi tanújelét annak, hogy megbízatásához képest kellőképen foglalkozott a dologgal, ami bizonnal alkalmat és módot nyújtott volna neki a felsorolt hibák talán mindenikének a kijavítására, legfeljebb egynek: a Pilciusokat illetőnek a kivételével, amelyikhez talán mégis több kell valamivel, mint amennyi ki látszik a könyvéből.

Feladatának lelkiismeretes végzésié képessé tette volna arra is, hogy a 17. század első pár évtizedében hivataloskodott tanároknak épen annyira pontosan kimutassa a szolgálati idejét, mint ahogy az én nyomaimba lépegetve, a 16. századbeliekét kimutatta, miután én kizárólagosan ezeket tettem közzé. Mert ez bizony hiányzik annak ellenére, hogy a legnagyobb részben szintűgy megállapítható, mint a korábbiaké, még pedig a hosszabb időre terjedő intervallumokkal együtt. És ha már akaratlanul okozója lettem ennek a hiálynak, kötelességemnek tartom helyrehozni azt a mulasztásomat, mely megakadályozta, hogy ez a könyv erről a rövid pár évtizedről is helyesebb dátumokat tartalmazzon a Szombathinál találhatóknál. Ezennel folytatását adom tehát ebbeli megállapításaimnak egészen addig az időhatárig, amelyet szerző szabott műve ezen füzetének.

Debreceni Molnár Boldizsár után a lectori állást 1601-ben az 1595-ben máramarosszigeti rektorságot viselt, azután meg külföldön járt Kézdivásárhelyi Mózes foglalta el, aki 1602 végén vagy 1603-ban Újfalvi Katona Imrének lett utóda a rektorságban. Mellette a lectorságot ettől fogva vagy egy ismeretlen nevű (nem pedig az ilyenül szerzőnél is szereplő Vásárhelyi János, kinek a pataki tanárok közé felvétele csupán egy tollhibából ered¹) vagy mindjárt Kecskeméti Elek János viselte, ki legkésőbbben 1607-ben jutott ebbea tisztsbe és az 1608 nyarán (de nem júl. 17-én, miként szerző írja, hanem ennél előbb) ott elhalt Kézdivásárhelyit a rektorságban követte, azonban már 1609-ben sárospataki elsőpapak választották meg. Ezután Szepsi Láni Mihályt (de nem azt a

¹ Erről szól „Volt-e Vásárhelyi János nevű tanár Sárospatakon — és még valami“ c. cikkem (Protestáns Szemle, 1938.).

Szepsi H. Mihályt, akit a debreceni tanárok életírója annyira összekavart ezzel) alkalmazták rektorul, ellenben a lectori állást aligha nem már 1608-tól üresen hagyták. Mikor aztán Szepsi Láni Mihály 1610 folyamán a gönci elsőpapságra távozott, Szikszai Siderius István váltotta fel hivatalában, 1615-ig fáradozván benne. Fáradozván annál többet, mivel azt a néhány hónapot kivéve, amelyekben 1613 tavasza tájától szeptemberig Szepsi Korocz György lectorkodott, ez alatt is üresen állott ez a hivatal. A lelkésszé lett Szikszai helyett 1615 folyamán, de okt. előtt Lövei Györgyöt tették rektornak, majd ez év októberében Szenczi Boros Jánost lectornak. Az 1617-ben mádi lelkészségre ment Löveinek helyét ez utóbbi foglalván el, utána Filefalvi Filiczki János lectorkodott egészen 1620-ig vagy legkésőbb 1621 elejéig, amikor az 1620-ban papi állást nyert Szenczi Boros János helyett rektorságra lépett elő. A lectorságba ekkor Muraközi Dus Mártont helyezték, aki 1622-ben Filiczkivel együtt pestisnek esett áldozatul.

Mint hogy szerzőnek épen úgy rendelkezésére állottak az ehhez felhasznált adatok és épen úgy módjában lett volna az illető adatok között a kellő összevetéseket megejteni, mint nekem: szerfelett csodálatos, hogy a korábbi pontos megállapításoktól eltérően olyan hézagok és bizonytalanok az általa ezekben a részletekben elősorolt időpontok, „sőt nem egy helytelen is találkozik közöttük.

Ezek után már csak néhány megjegyzést kell tennem.

Abban a forrásban, melyből azt vonja ki a szerző, hogy Sárospatakon 1521-ben városi iskola működött (14., 40., 87. l.), még pedig „okmányilag igazolható“, egyetlen betű sincs, ami jogot adna erre a következtetésre. Vagy talán az teszi „okmányilag igazolható“-vá, hogy „A népoktatás története Magyarországon 1540-ig“ című munkájában a városokban levő iskolák között említi Békefi Remigl Emennek igazá van abban, hogy városban volt ez az iskola, de ez nem teszi még városi (vagyis mai nyelven: községi) jellegűvé. Ez a teljesen alaptalan állítás eselvén, eo ipso romba dől szerzőnek minden hozzáfűzött következtetése.

A Tamás sárospataki plébános „szeméyére S. Szabó törekedett világosságot deríteni“ szerinte (29. l.), de arról megfélekedezik, hogy a nevezett által előidézett homályt nekem kellett eloszlatnom, pedig az én erről szóló dolgozataimból¹ ölébe is több világosság derült volna, mint amennyi mutatkozik nála.

A Dévai stb. úrvacsora-tanának a Perényi Péterével szembekerülése kapcsán gondja van rá, hogy elismeréssel adózzék a mostan professorkodó Révész Imrének egy megjegyzéséért (31. l.), de viszont elmulasztja megemlíteni,

¹ „Tamás sárospataki plébános“ (Protestáns Szemle, 1916.37—9. l.) — „A reformáció Magyarországon 1565-ig“ (1922.) 77. és 120—21. l.

hogy ugyanez olyanformán tárgyalja a Perónyi vélekedését, mintha nem a katolikus tannal lett volna megegyező.

Helytelenül választja ketté a ferencrendi tertiarus nővéreket és a klarisszákat, mert bár a szokványos állítás szerint ennek két különböző szerzetnek kellett volna lennie, az egyenesen rajok vonatkozó okiratok valamennyien egynek, azonosnak veszik a kettőt és ennél fogva Sárospatakon sem volt két külön zárdájok.

Perényi Gábornak és Dobó Ferencnek a végrendeletéből sokkal többet közölhetett volna Radvánszky Béla br. „Magyar családélet és háztartás...” című munkája nyomán mint emígy. Az, utóbbiból azt is megtanulta volna, hogy ispotály részére nem Czeglédi Ferenc adományozott épületet (71. 1.), hanem Dobó Ferenc, ki amannak és feleségének magvaszakadtával királyi adományul kapta a házokat.¹

Szerinte nem igazolható, hogy Czeglédi Ferenc veje volt Kopácsinak (41. 1.), holott ez kétségtelen tény, annyira, liogy ellenmondásai bőséges sorában ő is annak mondja egy másik helyen (71. 1.).

A „jus praesentandi“ nála vagy négy helyen is következetesen „jus praestandi.“

Ez egyébként sajtóhiba is lehet, mert a botrányosabbnál botrányosabb sajtóhibák csak úgy hemzsegnek a könyvében, ami nemcsak a nyomdára, hanem az ott helyben lakó szerzőre is nagy szégyen. Kihagyások szintén fordulnak elő, még pedig egy ismételten (83. és 129. 1.), tehát alkalmasint úgy lehetett a kéziratban is.

Egyszóval nem szolgált rá a sárospataki kollégium, tiogy egy ilyen könyv próbálja megörökíteni a történetét.

XI.

A nyelvtudás viszonya a helvét reformációhoz.

(Balasssa-émlékkönyv, 1934.)

Asztalos Miklós 1931-ben, midőn Szekfü Gyulának egyik kötetét még akkor földig boruló hódolattal és elomló rajongással ismertette a Protestáns Szendében, a megfejtéstől szerinte még mindig távol álló kérdéseket vetett volt fel a magyarországi protestantismus fejlődésére vonatkozólag és fenhéjázó modorban tett ígéretet arra, hogy a szellemtörténeti „módszer“ és „szempontok igénybevételével meg is adja rajok a feleletet. Immár e kérdések közül csakugyan iparkodik kettőre a tökéletesen megnyugtató végleges érvényű fe-

¹ Országos levéltár N. R. A. 751—28, 831—25, 1033—28.

leletet eltalálni, egyfelől „A wittenbergi egyetem és a magyarországi caivinismus“ (Budapest, 1932.) c. különnyomatóban, másfelől „A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a 16. században“ (Egyetemes Phüoiogiai Közlöny, 1934.) e. cikkében, mely voltaképen nem egyéby mint más mártásban való feltalálása az előbbinek.

Mintlhogy ezeknek a dolgozatoknak legfőbb ismertetőjele a szerzőjük készütségén kívül eső dolgokba való elegyedés, ami újabban, még pedig mindig bizonyos fölényeskedés társaságában divattá kezd válni protestáns világi „szellemtörténészeknél“, mielőtt a dolog lényegére térnék át, apróbb tévedéseit kell megvilágítanom.

Szerinte „sokan csak azért mentek Wittenbergbe, hogy magokat ott az auctoritas teljességével avattassák pappá, tekintettel arra, hogy nálunk a papavatás ügye sokáig rendezetlen volt“. Ebből az egészből nyilván kirí, hogy írója csak úgy félig-meddig van tisztában a dologgal. Mi az értelme annak, hogy „az auctoritas teljességével“! Hát talán az „auctoritas teljessége“ nélkül itthon fel lehetett volna avatniuk magokat! Azt pedig, hogy „nálunk a papavatás ügye sokáig rendezetlen volt“, helyesebb értesüléssel akként férjzete volna ki, hogy nálunk nem mindenütt és nem azonnal szervezték a papismustól független .püspöki (és esperesi) hivatalt. Ezért volt szükséges, hogy némelyek, a püspöktelen vidékek papjai Wittenbergben és más helyeken szerezzék meg „az auctoritas teljességét“(!).

Azt állítja, hogy az ilyenek névsorában előfordulók egyáltalában „nem valók olyan vidékről, mely nemzetiségmentes — német és tót (nélküli Z. J.) — lett volna.“ Nem áll, mert Tiszaabád, Kalocsa, Eger, Szatmár, Komárom, Abaujszántó, Hejce némettelen és tót tálán volt.

Az általa emlegetett „családnév“ akkor még ritkán szerepelt. Leginkább a születési hely jelzése alakult át azzá. Hiszen p. o. Veresmarti Illés ref. püspöknek édes fia volt Hercegszólósi Gáspár szintén ref. püspök, pedig a 16. századnak nem is az első felében született.

A wittenbergi magyar coetusról minden alap nélkül hízeleg magának azzal, hogy őelőtte senki sem vette volna észre és legelőször ő állapította volna meg annak kizárólagosan magyar anyanyelvüekből álló voltát. Már csak az az általa említett körülmény is, hogy ez kitűnik a coetus szabályaiból, nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben az irányban nem i& volt mit fölfedezni. Hogy többet ne említsek, a Magyarországról kikerült wittenbergi hallgatókról önála sokkal különbnévsort adott Bartholomaeides János László már több mint száz évvel ezelőtt (1817.) úgy szólt e coetusról, mint a magyar nemzetiségűek magok közötti társaságáról. És. soha nem is emlegette senki másképen, mint magyarnak (nem pedig magyarországinak). Jó magam is már a Theol. Isme-

reték Tárában, aki csak szerepel benne a seniorai közül, úgy írtam őket, hogy a „magyar tanulók coetusának“ vagy a „magyar coetusnak“ voltak seniorjai. Párja volt tehát a krakói magyar bursának.

Az viszont már új fölfedezés, hogy „a magyar szellemi élet kimagasló alakjai“ közé a 16. században Debreceni T. Tamást és Komáromi Györgyöt is odasorozza. Mindenesetre kívánatos lett volna azonban a szellemi élet körébe vágó munkásságukat a régebbi tudásban illetőleg felölök tudatlanságban sinlődők okulására megismertetni, és azt is, hogy mivel jutottak „a magyar calvinismus neves harcosai“ közé.

Az a magyar, aki „csodálatos, meg nem felelő és sürgőtlen kérdéseket tett fel Luthernek, aligha a Luther latinul tartott előadásainak valami félreértése folytán, vagyis nyelvi nehézségek alapján alkalmatlankodott nála. sokkal inkább a Lutherétől eltérő hitelvi jellegű kérdésekre ruházták ezeket a jelzőket.

Ugyancsak nem hiszem, hogy Balassa Bálint maga lett volna fordítója a később Bornemisza Péter által állítólag csak adoptált műnek. Minden arra vall, hogy Bornemisza végezte a fordítást eredetileg is, és mint Balassa Bálint volt nevelője csak neve alá adta ennek.

Abban ugyan igaza van, hogy „a görög nyelvet a humanismus vonta az érdeklődés körébe“, de midőn protestánsokról beszél, „azt a törekvést, mely a bibliát az eredeti nyelven kívánta tanulmányozni“, önálló még inkább észre kellett volna vennie, pláne a görög nyelvet illetőleg.

Hogy „a sok magyar hallgató, aki nem az ágostai theológiából (Mi a csoda lehet ezl Z. J.), hanem a humanista iskolázottságból szerezte ismeretei alapját“, calvinistává lett volna, annak nincs semmi nyoma. Ellenben az bizonyos, hogy a lutheránus Sylvester (miért Erdődi), Honterus, Wagner Bálint, Gyalui Torda Zsigmond igenis művelője volt a humanismusiak.

Azt, hogy a magyar protestantismus helvét iránya Wittenbergből indult ki, nem Pokoly hangsúlyozta először, hanem még az idősb Révész Imre. Hogy pedig én a reformáció történetében „figyelmen kívül hagytam, illetve nem is érintettem“ a Pokoly által felvetett (helyesebben: átvett) gondolatot, annak az az egyszerű oka, hogy bár régebbe magam is, Pokolytól függetlenül szintén osztoztam a Révész felfogásában, azóta más nézetre tértem, amint meglátható az illető művem 331—2. lapjain, ahol valami „érintés“ mégis csak van. És nem térhetek vissza a régebbi nézetemre az Asztalos fejtegetései után sem.

Ezzel aztán át is mehetek a tárgy sarkalatos részére, t. i. arra, amiben „szellemtörténeti“ választ próbál adni Asztalos az általa már régebben feltett két kérdésre. Ezek egyike a következő volt: „A melanchthoni kryptocalvinismus miként

lett szülőanyja a magyar calvinizmusnak“, másika pedig az, hogy „Miként, miért, hogyan vált el a lutherizmus és calvinizmus nálunk nemzetiségek szerinti“

Már magok ezek a kérdések is a történelmi tények hézagosságot ismeretéről tanúskodnak.

Az első annálfogva, mivel annak az előfeltételezéséből indul ki, hogy egyrészt a magyar „calvinizmus“ (jobban mondva: helvét irány) kizárólag a Melanchthon „kryptocalvinizmusából“ fejlődött, másrészt a Melanchthon „kryptocalvinizmusából“ egyedül „calvinizmus“ sarjadt ki. Holott egyik tétel sem áll meg. Hiszen — hogy egyébre ne terjeszkedjem ki — éppen annyi joggal volna kérdezhető az is, hogy a Melanchthon „kryptocalvinizmus“ miként lett szülőanyja nálunk is a lutherizmusnak? Mert a Melanchthon tanítványjaiból éppen úgy váltak emennek, mint a helvét iránynak lelkes hívei! Hogy a merev lutherizmust követők közül csak a legnevezetesebbekre hivatkozzam, elég leendő Heblert, Alesiust, Szegedi Mátét, Schesaeust, Alaghy János, Sibolti Demetert említenem. Nem a kiindulási pont volt tehát a döntő, hanem az út, amelyre ráléptek és amelyen tovább haladtak.

A második, kérdés hasonló tájékozatlanságon alapuló előfeltételre támaszkodik. Arra t. i., hogy a magyarországi (és erdélyi) németek és a szlovákok kizárólag lutheránusok, a magyarok kizárólag (ám ma már engedve a negyvennyolcból, csak majdnem kizárólag) reformátusok lettek, Aki csak némileg is tisztában van a magyarországi protestantizmus történetével, kivált éppen a 16. századbelivel, jól tudja, hogy ez az előfeltétel távolról, sem áll meg abban a inertekben, mint ahogy a kérdés fölvetője annak megszövegezéséből képzelte, sőt ahogy dolgozataiból láthatólag elképzeleli ma is. Mert igenis a magyarok többsége csakugyan a helvét irányra tért idő folytán, míg a németeknek, szlovákoknak szintén csak a többsége (de ezt az utóbbiakról még mindig nem tudja) hű maradt a lutherizmushoz, csak hogy mind megannyi olyan okok és körülmények következtében, melyeknek megtalálásához sokkal több kell, mint ez a már csupán a most elmondottaknál fogva is egészen céltévesztett nyelvelmélet.

Ehhez az eredményhez különben is újra egy pár, nagyobb részben végképen téves tényállítás útján jutott el. Ezek elseje, hogy a Wittenbergben járt magyar ifjak nem tudtak németül. Másodika az, hogy Luthernek a halála után „vallási kérdésekben a döntő tekintély súlya átszállt“ a helvét reformáció vezéreire, ú. m. Calvinusra, Bezára és Bullingerre. Harmadika az, hogy a lutheri irány képviselői Lutherrel élőkön németül írtak, a helvét irányéi pedig majdnem kizárólag csak latinul. Mindebből aztán azt vonja ki, hogy a magyarok a döntő tekintélyű helvétek latin műveit megértvén, a lecsökkent tekintélyű németek német műveit nem értvén, amazokhoz csatlakoztak, s így a helvét irány közöttök

való eltévedésének, a németül nem. tudás, „a német nyelv kellő ismeretének hiánya“ vált a fő tényezőjévé.

Persze, ha ezek a tényállítások mind csupa aranyigazságok volnának, akkor talán a végső eredmény is fedné a valóságot. Azonban sajnos az összesből az az egy felel meg a valónak, hogy a magyarok, ha nem is kivétel nélkül, de általánosságban véve nem tudtak németül. Ez annyira kézenfekvő, hogy teljesen fölösleges azzal a nagy nekifohászkodással bizonyítgatni, mellyel még egy külön cikkbe foglalt adathalmazt is segítségül hívott a szerző maga mellé. Ám ez az egyetlen igazság is elveszti összes erejét a tényekkel homlok-egyenest ellenkező másik két állítás társaságában, sőt más nyelvi körülményekkel egybevetve, a szó egész értelmében neveltségessé válik.

A másik két állítás egyike, t. i. hogy „vallási kérdésekben a döntő tekintély súlya átszállt“ Calvinusékra, épenúgy a valóság helytelen ismeretéből foly, mint a másika. Ez az első annyira nem felel meg a tényleges állapotoknak, s annyira ellenkezik még a lehetőséggel is, hogy egyenesen csodálni való, ha valaki csak el is képzel ilyesmit. Mert hogy akárki még a legcsekélyebb tájékozottság mellett is azt higgye, hogy mikor még a helvét irány felé szerfelett kevés engedményt tevő Melanchthonnak is megrendült a tekintélye a szigorú lutheránusok előtt, akkor egyetemlegesen helvét irányúakra szálljon át a döntő tekintély: ahhoz valami ezen a világon kívül botorkázó szemlélődés kell. A lutheránusok előtt inkább gúny és lenézés, ellenszenv és gyűlölet tárgyai voltak a helvét iránynak a legkiválóbbjai is. nemhogy döntő tekintélyekül szerepeltek volna. Ahhoz, hogy azok előtt, akik előtt, ők legyenek döntő tekintélyekké, az kellett, amit Asztalos egy véletlenül elejtett mondatában ilyképen fejez ki: „Bizonyos kérdésekben túl akartak jutni Melanchthonon. Éz az! „Itt van a kutya elásva.“ Akik nem akartak túljutni Melanchthonon. sőt rajta is innen akartak maradni, azok előtt a műveiben halála után is élő Lutheren kívül Brenz, Bugenhagen, Amsdorf, Osiander, Flacius, Jonas, Westphal stb. volt a döntő tekintély. Egyébként is még ma is nehéz volna csalatkozhatatlanul és mindenkitől elfogadhatóan kiméregetni, hogy melyik volt nagyobb vagy kisebb theológus akár a felsoroltak, akár a többiek közül, mert nemcsak a felekezeti szemüvegen keresztül, való nézésnek, hanem amellet az egyéni látásnak is oly tág tere nyílik egy efféle mérlegelésnél, ami lehetetlenné teszi még annak is a megállapítását, hogy minő sorrendben szolgáltak volna ra a többé vagy kevésbé „döntő tekintélyre“, ha ez nem függ vala más körülményektől.

Igenis, a helvét irányhoz pártoltaknál. tehát azoknál, akik „túl akartak jutni Melanchthonon“, *az így is szorosán fentartandók szoros fentartásával*, mondjuk: „döntő tekintélyre“, tettek szert a helvét irány kiválóságai, de semmiképen

sem azért, mintha a német nyelv nem tudása meggátolta volna őket a lutherismussal való megismerkedésben. Szó sincs róla! Mert hiszen egy szemernyi igazságnak is hijáva) van az a másik állítás is, hogy a lutheránusok jóformán csak németül írtak, a, svájciak ellenben majdnem kizárólag latinul írtak. Ha úgy állna a dolog, ahogy élénkbe tálalja Asztalos., akkor mi szükség volt p. o. arra, hogy Jonas Justus németre fordítsa Luthernek és Melanchtonnak több művét! És hogy történhetik az, hogy Calvinusnak annyi francia, Zwinglinek meg annyi német műve maradt fenn? A dolog úgy áll valójában, hogy általánosságban véve. amivel nemzetöknél népszerűsíteni akarták tanaikat, azt anyanyelvükön írták, aminek, pedig tudományos jelleget és értéket tulajdonítottak, azt latinul írták mind a lutheri, mind a helvét irány emberei. Hiszen Luthernek még a kis kátéját is lefordították latinra, viszont a zwinglianus Bullingernek legelterjedtebb munkája, a „Hausbuch“ németül volt írva. Százalékok szerint kiszámítani, hogy melyik irányhoz tartozók mennyit írtak anyanyelvükön, és mennyit latinul: túlságosan sok időt igénybevevő és amellet gyümölcstelen vállalkozás volna. De annál kevésbé állhat meg Asztalosnak az állítása is. a következőzése is, mivel mindkét irány hívei egy hosszú életem át képtelenek lettek volna mindazt elolvasni, ami szellemök tolmácsolására akár az egyik, akár a másik nyelven napvilágot látott. Hiszen még Asztalos is beismer annyit, hogy a lutherizmus „a dogmatikus kidolgozásnál s a tisztán tudományos jellegűnek tekinthető és latinul provokált vitáknál“ igénybevette a latin nyelvet. Nos! hát kellett ennél többi Ha tényleg nem is lett volna sokkal több, már ennyi tökéletesen elég volt arra. hogy a két irány közti különbséget a legbehatóbban megismerjék .németül nem tudó magyarjaink is. Még abban az esetben is, ha netalán — feltéve, de meg nem engedve — annyira korlátoltak lettek volna is, mint ahogy Asztalos gondolja rólok, midőm így festi meg képöket: nem találván latin lutheránus könyvet, kénytelenek voltak csupa helvét irányú könyvet olvasni, nem is sejtve, hogy mennyire nem azt kapják bennök, amit a Luther német írsaiból vehettek volna. Ugyan, ugyan!

Itt merül aztán fel több más kérdés. Elsősorban, hogy ha volna valami magva ennek a nyelvmeletnek, miképeu maradhattak lutheránusok a magyarországi szlovákok! Erre Asztalos azzal felel, hogy „úgy látszik, tudtak németül“. Ezt kellene már adatok özőnével bizonyítani, nem pedig azt, hogy a magyarok nem tudtak. És nem volna szabad elütni azzal a logikai bukfencsel, hogy a saját hypothesisét törvényerőre emelve, ebből vonja le következtetésül, hogy tudtak. Pedig dehogy tudtak en bloc! Tudott egyik-másik, de a magyarok közül is tudott egynémelyik, még pedig bizonyára nem az mind, aki lutheránus maradt soraikból, hanem az ilyenek közül is az, aki, a helvét irányra tértek közül

is az, aki. És ha Asztalos szerint annyira ellenállhatatlan voltba lutheránusok német érvelése, még amikor el is vették a döntő tekintélyt, hogy pusztán azok bírtak a hatása alól szabadulni, akik nem értették meg: ki hiszi el, hogy a pfälzi, a hesseni, a keletfrieslandi, a „négyvárosi hitvallást“ benyújtó városokbeli meg a svájci németek ne „tudtak volna németül, de annál inkább tudtak latinul, lévén ők helvét irányúak? Vagy talán minderről szintén a való tényekről eltérő értesülése van Asztalosnak? Avagy a felsőmagyarországi és erdélyi némettség többsége egyedül a lutheránusoknak értette volna meg a német munkáit, a helvét irányúakéit nemi Kisebbségek viszont épen csak a helvét irányúak német munkáit értette, a lutheránusokéit nem? És kizárólag ebhez a kisebbséghez tartozók tudtak latinul, a „többséghez tartozók nemi Hát a lutheránus magyarok talán mindannyian jobban tudtak németül és kevésbé latinul, mint egytől-egyig a többi magyaroki Milyen képtelenségek volnának mindezek, ha az egyetlenegy képtelenség nem az Asztalos elmélete volna!

És az a legszomorúbb a dologban, hogy ez az alapján elhibázott, de annál túlzottabb igényekkel fellépő elmélet még csak arra sem alkalmas, hogy pótlásul felhasználhassuk az eddigi megállapításokhoz. Nem is való egyébre az egész mint hogy diszcredítálja a nagy garral feltálat szellem történet túlságosan hangos és igényes jelszava alá bujtatott titokzatos „módszert“ és csodatevő „szempontokat“, melyekből állítólag adatok nélkül is megállapíthatók volnának a tények, azonban ilyenféle, komolyan nem vehető furcsaságok sülnek ki belőlük.¹

Függelék: Tallózás tévedések és ferdítések tömegében.

Évtizedek alatt hova-tovább szaporodó mértékben anynyi helytelen vagy épen valótlan állítást eresztettek meg történetírói működésükkel kapcsolatban egyesek, hogy önkéntelenül is felébred bennem az a gyanú, hogy ez nem annyira tudatlanságból ered, mint inkább abból a törekvésből, hogy az illetők is üthessenek rajtam egyet s ezzel igyekezze-

¹ Mint még: p. o. Szekfünek az a naiv elgondolása, hogy a sopronvasvármegyei lutheránusok a Beythe iránti tiszteletből nem töltötték be a püspöki hivatalt annak haláláig. (Szépen tisztelték!)

nek érdemet szerezni némelyeknél, vagy ha nem, hát legalább úgy tűnjének fél, mini akik jobban tudnak nálam valamit. Ezeket vagy inkább csak egy részöket gyűjtöm itt egybe, helyreállítván velök szemben a ténybeli igazságot.

Amennyire lehet, időrendben veszem őket sorba.

Kanyaró Ferenczel kezdődött a sorozat, ki az oderafrankfurti egyetem magyarországi hallgatóinak általam kiadott névsoráról azt írta a Keresztény Magvető 1875. évi folyamában, hogy „feltűnő gondatlansággal“ van kiírva, értve ezt a nevek téves alakjára. Ezzel a hamis váddal vagy felületességéről vagy rosszhiszeműségéről adott kétségtelen bizonyosságot. Hiszen a névsort bevezető soraimban érthetően megmondani, hogy az összes hallgatók nevét magában foglaló kiadványból írtam ki betűről-betűre az egészet s ha ott, szinte természetszerűleg, helytelenül voltak közölve a nevek, akár a német kézzel rosszul leírás, akár a német szemmel rosszul olvasás folytán: abban én egyáltalában nem lehettem hibás, s a „feltűnő gondatlanság“ vádjá a könnyelmű és lelkiismeretlen vádaskodót illette.

Rögtön utána R u p p Kornél következett, ki a Theologiai Ismeretek Tárának II. kötetét a Benedek Elek „Irodalom“ című lapjában vette bírálat alá s többé-kevésbé mind olyan kifogásokat tett ellene, mint p. o. az, hogy a 1569.-“iki nagyváradi hitvita nem okt., hanem nov. 20-án kezdődött, mivel azt hitte, hogy mindszent hónapja az utóbbi. Persze ha abból indult ki, hogy mindszent ünnepe novemberben van, akkor méltán tarthatta hibásnak az én állításomat, de ha abból indult volna ki, amiből kellett volna, t. i. abból, hogy tudja, hogy mégis okt. viselte közönségesen a mindszent hónapja nevet, akkor nem állott volna elő effélékkel. Sajnos, felvilágosításomnak nem adott helyet az illető lap szerkesztője.

Az alkalmat felhasználva, ezen a helyen emlékszem meg“ azokról, akik itt vagy ott részben jóhiszeműen, részben ordító rosszindulattal jegyezgették meg, hogy ennek vagy annak nincs meg az életrajza a Theologiai Ismeretek Tárában. Persze, hogy nincs. Nem is volt, nem is lehetett hivatása, hogy mindenkiről adjon életrajzot, p. o. akár Csáji Mártonról, akár Nagy István hajdúböszörményi papról, akiről maga az illető cikkíró is beismeri, hogy „írói munkássága szűkkörű“ s ennek dacára „különösen feltűnő“ neki, hogy hiányzik az életrajza ennek. Hogyne hiányoznék mindkettőé. Csupán a náluk jóval többet dolgozóké juthatott belé. ^ Ezek kiválogatásában természetes, hogy fordulhatott elp tévedés-és ily irányban történetesen jogos is lehetne valami kifogás, de az említettekre nézve akkor sem. Azonban, hogy egy 50—60 ívre tervezett mű valamennyi egyházi írónknak felölelje az; életrajzát, azt józanul nem követelheti, aki csak kissé is könyít a dologhoz. Hiszen még így is 81 ívre nőtte ki magát, mivel végig hű akartam maradni a kezdetbeli arányokhoz.

Azok pedig, akik e három kötetes könyvem készítésében közreműködők közül az elhunyt püspököknek túlzott szerepet tulajdonítottak, vegyék tudomásul, hogy mindenik munkatárs kizárólag azokat a cikkeket küldte be, amik alatt ott van az A., R. (ez nyomdai hibából elmaradt egy alól), Rác és T. jelzés. Ezek is kivétel nélkül fordítások. Szerepük sem volt egyéb az egészben. Ellenben a számtalan többi cikknek a fordítását magam végeztem, a nagyszámú magyar tárgyú cikkeket magam írtam, az összes fordított cikkeket 99 százalékban én láttam el a magyar vonatkozású pótlásokkal, a vállalatot én terveztem és szerveztem, munkatársaimat magam toboroztam és alkalmilag meg-megsürgettem, némelyiket sokszor is, egyiknek-másiknak cikkeit ki javítottam, az egészet én szerkesztettem s 200 potomáru előfizető mellett óriási ráfizetéssel én viseltem a költségeit. Egyszóval távolléóT sem volt senkinek sem az a része benne, amit egyes nekrológok másoknak próbáltak tulajdonítani (pláne egyiknek a mű negyedrészt), úgyhogy igazán szerfelett kevés kellett volna még hozzá, hogy teljesen egyedül valósítsam meg azt, amit az ilyen vállalat felőli régebbi eszmecserék során Dr. Kovács Ödön (Egyházi és Iskolai Szemle 1883.) csupán akként tartott még munkába vehetőnek is, ha legalább 1000¹ előfizető mellett az összes protestáns theologiai akadémiák résztvesznek a készítésében.

Ugyanerről a magyar részében azóta már elavult, de máig sem pótolt könyvről Révész Imre „A magyarországi protestantismus történelme“ (1925.) című compendiumában ezt írta: „Életrajzok s általában magyar protestáns egyháztörténelmi adatok tekintetében a keletkezése korában elérhető legnagyobb tudományos magaslaton álló enciklopaedia. Ám ezzel majdnem egyszerre másutt meg ekképen nyilatkozott: „Nincs egyetlen valamirevaló theologiai lexikonunk“. Hogy fér össze ez a két nyilatkozat! Hiszen könyvemnek a nem magyar részei a holland életrajzokat kivéve olyan kiváló német tudósok tollából valók, mint Holtzmann H. és Zöpffel R. strassburgi egyetemi tanárok, kiknek lexikonát a legkedvezőbben fogadta a német szakkritika.

Itt említem meg, hogy ezt az én munkámnak már előszavában hangsúlyozva kiemelt körülményt, t. i. a nem magyar tárgyú cikkeknél honnan származását Marton János könnyűszerrel megtudván innen, nagy-gúnyosan mondta a Sárospataki Ref. Lapokban egy ízben lexikonomat „nem túlságosan eredeti tartalmúnak“. Erre az előzmények ismeretében tisztán rosszszándékú megjegyzésre csak az a válaszom, hogyha az ő tanári előadásában, eddigi munkáiban és a megjelenendő Theologiai Lexikon tőle közlendő cikkeiben legalább annyi volna az „eredeti tartalom“, mint a Theologiai Ismeretek Tárában még így is, akkor olyannak tekinteném, akinek kellő alkalommal joga volna az efféle gúnyolódásra.

Sajnos azonban, a múltra nézve tudom az ellenkezőt, a jövőre nézve pedig felettebb halványak a reményeim.

T h u r y Etele „Felsődunamellék reformációja“ című tanulmányában 1901-ben azt állította, hogy én az ottani superintendentiát „mátyusföldi“-nek neveztem. Annak dacára, hogy nyilvánosan felvilágosítani próbáltam a felől, hogy így soha nem neveztem, hanem igenis hol csallóköz-mátyusföldinek, hol samarjainak írtam volt, mindazonáltal 1908-ban „A dunántúli ref. egyházkerület történeté“-ben megismételte valótlan állítását. Látván, hogy nincs kivel beszélni, nem hánytam tovább falra a borsót, de ismét le kell rögzítenem, hogy vagy tudatosan, vagy tudatlanságból téved.

Borsos István „Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházban“ című művemnek a Dunántúli Prot. Lapban (1904.) közlött bírálatával kifejezetten megtorlást akarván gyakorolni a Thury Etele egyháztörténetírói működésének általam tényleg kevésre taksálásáért, komoly és helyálló kifogások hiányában irányomba kapaszkodott belé és erről az oldalról iparkodott eláztatni. Sajnos azonban, akik addig bármikor bármelyik könyvem ismertetése közben szóba hozták irányomat, mind elkényeztettek ebben az irányban, úgyhogy még ha módomban lett volna is változtatni rajta, nem igen láthattam be annak szükségét egy bevallottan célzatos bírálat nyomán.

De Borsos legalább altruista volt, másnak az érdekében követvén el ezt a bírálatot. Ellenben **Földváry László** saját két munkájának nem sokkal korábbi, különben nem eléggé szigorú bírálatáért törekedett bosszút állni rajtam. Néhány év óta forrván benne a kielégítetlen düh, valószínűleg leshette az alkalmat a viszonzásra és így kapóra jött neki imént említett művem, melyet hosszú bírálatban (Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1904.) húzott le a sárga földig. Minden sorából kitűnik, hogy előre kitűzött célja volt ez. Miután „ama bírálatokban ismételtlen megróttam, hogy szinte egész kikezdéseket szórói-szóra átveszegetett tőlem nem egyszer, most már ő állott az erdő felől azzal, hogy „kivonatolva másoltam“ Haán Lajost s ennek hatása alatt jutottam el az egyetemes főgondnoksághoz. Vagyis az volt szerinte a kezdő mozzanat, hogy elővettem a Haán művét „kivonatolva másolás“ céljából és csak miután szerencsém volt ebből egy eszmét meríteni, kezdtem kutatni erre nézve. Ekkora bődületes képtelenségre csak a vak düh vihette, mikor annyit még ő is elismert aztán, hogy „1773-ban valóban felállított az egyetemes főgondnokság“. Ráday Pálnak és gr. Bethlen Józsefnek ilyen főgondnokságát váltig tagadta ugyan, csakhogy ő maga is hozott fel adatokat, melyek épen az én állításom megerősítésére alkalmasak. Apróbb kifogásaival is ilyenformán járt. Azt mondta p. o., hogy Rádaynak egy levelében korántsem a pesti commissióról van szó s menten idézte belőle azokat a szavakat, melyek-

ben „a pesti religionaria commissio“ munkái kerülnek említés alá. Az egészen végigvonuló ismerethiányra pedig az a .mondata veti a legerősebb fényt: „Ezen korban egészen szokatlan concursust tartottak Bugyin“. Hány meg hány volt akkoriban is! így hát egyáltalában nincs mit csodálni rajta, hogy sohasem váltotta be ennek kapcsán tett nagyhangú ígérését, mely szerint majd ő fogja „helyesb világításba helyezni úgy Beleznayt, mint Bessenyeit“. Pedig, hogy mennyire nem tudott rólok egyéb tudni illőket sem, mutatja az, hogy Beleznaytól úgy közölt egy levelet, hogy az aláírás elébe nem átalotta odabiggyeszteni, hogy gróf, noha Beleznay ezt semmiesetre oda nem írta, mivel igen jól tudta, hogyő bizony nem gróf. Minthogy én a dühkitöréseket nem kívántam kellőképpen viszonzni, arra határoztam magamat, hogy a nagy garral beígért „helyesb világítást“ várom be észrevételeim megtételére. Mivel azonban ez addig késett, míg végleg elmaradt, ennyi szót mégis kellett ejtenem a dologról.

S z l á v i k Mátyás az „Evang. Egyház, és Iskola“ című lap 1909. évi folyamában néhány, tájékoztatlanságból vagy pataki barátjának hamis információjából eredő kifogást téve a Warga Lajos egyháztörténetének a 19. századdal foglalkozó s általam kiegészített III. kötete ellen, azt a bölcs megjegyzést kockáztatta meg, hogy én ott mozogtam igazi terrénumon. Ám aki ismeri irodalmi munkásságomat, bármennyire terrénomnak tartsa is a magyarországi protestantizmusnak teljes történetét, mégis nagyban csodálkozhatott azon a furcsaságon, hogy amiről legkevesebbet írt az ember, azt nevezzék ki a terrénomának. Mikor aztán az egész bíráló ellen észrevételeket küldtem (xeduly Henrik szerkesztőhöz, egyszerűen nem közölte azokat, sőt nem is értesített róla. Persze ő, aki a dogmaellenességben egyenesen tisztesség elleni vétséget látott, szerkesztői minőségében is ugyanarra az erkölcsi színvonalra helyezkedett, amelyen a szabadkőműves főmesterétől kapott olyan tartalmú hamis bizonyítványt, hogy sohasem volt szabadkőműves, a tiszai kerületi püspök-választásnál ellene felhozott ily értelmű kortesfogásnak nem szégyelte a cáfolatára felhasználni.

Borbély István a Keresztény Magvetőben észrevehetően valakinek a sugalmazására feltűnő rosszindulattal ismertette 1909 és 1910 folyamán megjelent könyveimet (Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár, Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből). Megnyilatkozásai során p. o. egyfelől kárhoztatta az utóbbiban a fölösleges szószaporítás okát. melyekkel főleg kritikáim értékét szállítom le s különösen kellemetlenül érintette őt ez a Kanyaró és Pokoly könyvének bírálólatánál: másfelől viszont az előbbiben azt hibáztatta, hogy „Bessenyeinek Bécsben való életét nem ismertetem a r á n y o s r ész l e t e s s é g g e l, de ref. cons. titkári teendőit is

s z ű k s z a v ú a n beszélem el, pedig Széll Farkas könyve s a saját kutatásaim (!) után t ö b b e t is adhattam volna“; és azt is hibának róttá fel, hogy „Bessenyeinek ezidei irodalmi működését egyáltalán nem említem, holott különösen Beöthy és Széchy előmunkálatai után erre kevés fáradsággal k i t é r h e t t e m volna“; sőt azt sem értette, hogy dolgozatomat miért szakítom félbe oly hirtelen, mikor „a már kath. hitű s régi egyházával ugyan semmi összeköttetésben nem álló Bessenyei munkái azt bizonyítják, hogy... visszasóvárgott első hitéhez“. Vagyis megfélekedzvéen róla, hogy „mennyi hetet-havat összehordott ekképen egy esztendővel azelőtt, mind csupa a tárgyhoz, nem tartozó, fölösleges dolgokat reklamálván tőlem: adódó alkalommal meg szószaporításoknak bélyegzé a tárgyhozszervesen hozzátartozó részleteket. Az ilyen kritikusnak, aki még abba is belékötött, hogy milyen hosszú a „Kisebb dolgozatok...“ címe, felettébb nehéz levén eleget tenni következtelenségei miatt, elgondolható, hogy a kákán is megtalálta a göcsöt, mikor úgy vélekedett munkámról, hogy „ha kevesebb általános megjegyzést, de több tévedést adok tudtára az olvasónak, lehetőleg a helyreigazítással együtt, nagyobb haszna lett volna a munkámnak“. Tehát a végén itt is szószaporítást kívánt, holott valójában úgy áll a dolog, hogy p. o. a Pokoly könyvének hosszú bírálatában jóformán alig van valami általános megjegyzés és egyebet sem csinállok benne, mint (a méltánylást érdemlő részletek mellett) csujm tévedéseket sorolok fel, még pedig sehol sem h a g y v a e l a h e l y r e i g a z í t á s t. Ez az egyháztörténelmi munkálkodásában annyi meg annyi légből kapott állítással előálló és egyazon tárgyat más-más mártásban újra meg újra jónéhányszor feltaláló író nem tagadta meg magát eszerint bírálói minőségében sem. Jellemző volt rá az is, hogy előbb keményen nekiment annak, hogy a „Debreceni disputatio“-ban történeti magvat találok, azután pedig — talán kikerülve ama bizonyos hatás alól — megtért és elismerte igazamat. Alighanem azon a kijelentésén is módosított később, mely szerint az én „történetírói munkásságomnak valódi iránya e homokszemekhez (Kisebb dolgozatok) vezet, ez aprólékoskodás a legkedvesebb foglalkozásom. Mert hiszen, ha azóta még sokkal több „homokszem“ jelzi is ebbeli „irányomat“, viszont az ennek illetően jellemzését követő évben már egy 390 oldalas-monográfiám hagyta el a sajtót, azóta pedig egy 486 oldalas is megjelent, nem is beszélve egy ennél is sokkal nagyobb terjedelmű, kéziratban levőről, sem a korábbi, tényleg rövidebbekről, melyek azonban mégsem mondhatók „homokszemeknek“.

Harsányi „István a Protestáns Szemle 1915. évi folyamában azt állította, hogy a Theologiai Ismeretek Tárában olymódon állapítottam meg Debreczeni Ember Pál kül-

földi tanulási helyeit, hogy előbb Franekerben, azután Leidenben járt. Holott épen megfordítva írtam: úgy, ahogy ő nagy fontoskodva és tehát egészen fölöslegesen javítani próbált. (Semper aliquid haerei) És az volt az elbájoló, hogy mekkora fölényel és mennyire sans gene nyugtázta a helyreigazításomat.

Miklós Ödön a Dunántúli Protestáns Lap 1917. évi folyamában azt mondta, hogy köztem és Harsányi között Debreczeni Ember Pálnak a születési évéről folyt vita. Pedig arról egy szó sem esett közöttünk. Egy egyszerű kivonás szolgált a vita tárgyául, ami igen magas műveletnek bizonyult ellenfelem számára. Úgy volt vele, mint újabban Császár Elemér a Bessenyei György születési évével.

Az „Irodalomtörténet“ című folyóirat 1918. évi folyama (347. l.) szerint „Sylvester János és Debrecen“ című dolgozatom Sylvesternek „állítólagos lőcsei papságáról“ szól. Dehogy arról! Már a címből is észrevehette volna a nehéz-felfogású rovatvezető, hogy nem arról. Hanem igenis Sylvesternek állítólagos debreceni tanárságáról. Ennélfogva tiszta zagyvaság volt az, amit ehhez a valótlan megállapításhoz hozzáfűzött, t. i., hogy „újra felfedeztem“ olyat, ami az őik folyóiratukban már reg ki volt derítve. Persze, az illető lőcsei pap kiléte. De nem az, ami az én cikkemnek képezte a tárgyát. És az már nyilvánvaló rosszhiszeműséget árult el, hogy felvilágosítás-adásom után is megátalkodottan ragaszkodott téveszméjéhez. Az meg egyenesen szánalmat keltő volt, midőn arra a szemrehányásomra, hogy folyóirat-szemléjök 1912-ben is közölt rólam hasonló valótlanságot, nem a folyóirat-szemlében, hanem egy könyvbírálatban kísérletezett annak megtalálásával s önként érthető, hogy ott meg nem találta.

Román Ernő „Az alsóborsodi s az ősrégi borsodgömörkishonti egyházmegye története“ (1926.) című művében egy helyen „Magyarországi superintendentiák a 16. században“ című munkámnak egy túlhaladott állítását tette szóvá, de egy kissé elkésve, mert én ugyanazt már a Századok 1918. évi folyamában helyreigazítottam volt, épen azon az alapon, amelyen ő nyolc évvel utóbb. Hanem ez még megjárja, de az egyháztörténelem terére sokszor kirívó kőszületlenséggel minduntalan kiruccanó S. Szabó József még a Protestáns Szemle 1936. évi okt. füzetében is megint megcáfolni próbálja ama régi állításomat, de olyan gyámoltalanul és félszegen, hogy kétségtelen belőle, hogy ő még ekkor sem jutott el oda, ahova én 1918-ban eljutottam s Román Ernő 1928-ban eljutott.

„S. Szabó általában nem ismeri a már megírtakat. Azért történt meg 1916-ban, hogy „történetíróink ellenében“ olyat alapított meg Czeglédi Ferencet illetőleg, amit ön már nyolc évvel ezelőtt megírtam. Azért az is, hogy az ifj. Révész Imrének való tömjénezése közben egész egyháztörténetírásun-

kat oda degradálja, ami egyedül vele vagy az őmaga-vágásúakkal történhetett meg, hogy t. i. szentírásnak vette a Kiss Áron fordítását, holott én már jóval régebben ellenőrizve, sőt erős kritikával használtam annak a szövegét, sőt még, Thury Etele sem a Kiss fordításában közölte a osepregi kánonokat, annál kevésbé Mokos.

Tóth János az Irodalomtörténeti Közlemények 1926. évi 113. lapján Kanyaró után indulva megcáfolni igyekszik azt a Meliusnak saját nyilatkozatára támaszkodó állítást, hogy ennek a Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációi latinul is megjelentek. Szerinte ugyanis ezeknek „latin fordítása. .. igazán feleslegesek (sic!) és kiadót úgy sem talált volna reá“. Nem számítva azt, hogy a Melius nyilatkozata nem tűr félremagyarázást, úgy látszik, hogy a cikkíró (s talán még a cikket változatlanul közlő, cáfolata elől pedig elzárkózó szerkesztő) sem hallott arról, hogy — mellőzve más magyar református papok akárhány latin prédikációját — egy szintén debreceni papnak, Komáromi Csipkés Györgynek egymagának nem kevesebb, mint öt kötet latin prédikációját látott napvilágot, sőt két kötet még a második kiadását is megérte. Ha pedig ő (meg p. o. Geleji Katona István) „talált reá kiadót“(!), miért ne talált volna Melius? Mikor nem is „kiadónak“, hanem pártfogóinak a „találásától“ függött elsősorban egy-egy könyvnek a közrebocsátása. Persze mindennek tudásához sokkal nagyobb mértéke kellene a tájékozottságnak, mint amennyiről általában tanúságot tesz az; egész cikk.

Ifj. Szabó Aladár Szuszi Györgyről szóló művében“ (1927.) azt fogja rám, hogy Szikszi makói működésének kezdetét 1765. márc. 17.-é r e teszem, még pedig „nem véve figyelembe ... hiteles adatot“. Pedig én nem ezt írtam, hanem azt, hogy 1765 tavaszán ment Szikszi Makóra. És az eny nyire lelkiismeretes szerző még leckéztetni is merészel ilyen alapon! Ugyanő ugyanott azt mondja, hogy az az adatom mely szerint Sziksziainak Debrecenbe való meghívása. 1787-ben történt, „csak sejtésen és találgatáson“ nyugszik. Korántsem! Az Új Magyar Athenas állításán, melyet — mint látszik — nem ismer ifj. Szabó. Már pedig az is hiba, hogy másra von le lekicsinylő következtetéseket a saját hiányosságából, vagy nem oda címezi, ahova kellene. Arról viszont már pusztán alkalmilag emlékszem meg, hogy „nem tarthatja teljesen indokoltnak“ azt a megjegyzésemet, melynél fogva Sinainak zsinati taggá választásáról „mégis tudtak hivatalosan is“ az egyházkerületi gyűlésen. Hogyne tudtak volna, mikor a jegyzőkönyvekben is szóba hozták! Mi kellett még hozzá, hogy „hivatalosan“ is tudjanak róla! És ha az; ilyenről nem tudtak, miről tudtak hát „hivatalosan“!

Payr Sándorral is megesett, hogy Cordatus Konrádról írott dolgozatában (1928.) cáfolat alá vette azt az 1891.-iki hozzávetésemct, miszerint Reyssen Konrád alatt Cordatus

értendő. Nem törődött vele, hogy én ezt már 1910-ben mellőztem, 1917-ben és 1922-ben pedig egyenesen helytelennek nyilvánítottam, minélfogva tizenegy, illetőleg hat évvel *azr* után engem teljességgel nem kellett volna cáfolnia, hanem véletlenül épen sajátmagát, aki még 1916-ban (Theologiai Szaklap, 3. 1.) is megismételte azt az állítást, amelyet én már jóval azelőtt elejtettem. És ugyanő a dunántúli ref. egyházkerület történetének ismertetésében „új és igen érdekes adatnak“ mondta a galántai zsinatról „szólókat, amelyeket én azelőtt öt évvel közzétettem volt a Protestáns Szemlében.

S ó l y o m Jenő az Ösvény 1930.-iki folyamában a Theologiai Ismeretek Tárában hibát fedezve föl, ezt érthetetlennek találta, mivel szerinte Ribini „alapos áttekintést ad“ az ágostai hitvallásnak az ő koráig megjelent magyar fordításairól. Nagyon rossz lehet a szemem, mert én ott erre nézve nem látok egyebet, mint csupán a Samarjai- és Lethegyei-féle fordítások felemlítését. Tény azonban, hogy a Theologiai Ismeretek Tárában hiba van s ha ennek felderítését nem pótolja alaptalan megrovással és jogosulatlan fölényeskedéssel, „philosophus mansisset“. Am az meg egyenesen megdöbbentő, hogy ellenmondásnak veszi, ha a Lethegyei fordításáról egy helyen azt mondom, hogy „kéziratban maradt“, más helyen meg azt, hogy „nem maradt fenn“. Magyarul tudó ember ugyanis tisztában van vele, hogy ez a kifejezés: „kéziratban maradt“, nem foglalja magában azt is, hogy „fenmaradt“, hanem egyszerűen annyit jelent, hogy nem nyomtatták ki. így tehát könnyen és számtalanszor megtörténhetett, hogy egy kéziratban maradt mű nem maradt fenn. Amiket „Luther és Magyarország“ című művében hozogat fel ellenem, bármennyire fenn is tartom velők szemben minden szavamat, nem ide tartoznak.

S o ó s Béla „Melius Péter szentháromságtana“ (1930.) című többirányú és inagymérvű tájékoztatlanságot eláruló munkájában azt állítja rólam, hogy Calvinust „Zwinglivel körülbelül egyetértésben állónak gondolom, az úrvacsora kérdésében legalább“. Jókora ferdítés, mert én azt mondom, hogy „Institutiója első kiadásában“. De azt tudnia kellene Soósnak, hogy már a második kiadásban eltért első vélekedésétől, illetőleg itt már nyíltan megmondotta, amit amott csak sejteni lehetett egyes kifejezéseiből. Majd „inkább heves, mint meggyőző támadásnak (!!)“ nevezi a Pokoly amaz álomképe elleni érvelésemet, mely szerint Melius fővezérlete alatt az egész, három részre szakadt Magyarországon egy egyetemes magyar református egyház-féle állott volna fenn Debrecen székhellyel. Nemcsak, hanem ő maga is nyomait látja ennek. Nincs is egyéb baj, csupán az, hogy elmulasztja reámutogatni ezekre a nyomokra, hogy végrevalahára én is meglássam őket, Éz lett volna pedig „meggyőző támadás“. Persze, könnyebb a levegőbe beszélni,

mint bizonyítékokkal előállani! Azt is mondja Soós (aki a Szikszai Hellopoeus Bálint praedestinatio-tanában a Calvinusét látja, a Monoszlai „Péter bíró“-jában pedig nem mást, mint Meliust), hogy „kissé elsietett“ a Melius praedestinatio-tanáról szóló egyik állításom. Nono! Ő talán így szokta, de én nem, mert sok év múltával is szóról-szóra aztvallom, — azt nemcsak az ő nem „kissé elsietett“ értekezése után, hanem még egy hozzáértőbb, de az ide tartozó legfontosabb meliusi nyilatkozatokat figyelmen kívül hagyó tanulmány után is. Azt a bölcs módszertani elméletet pedig, hogy „egészen speciális dogmatörténeti feldolgozás nélkül, amúgy mellékesen !!“ meg ne lehetne határozni egyes reformátorok (és későbbi theologusok) tanirányát, csupán olyan állíthatja fel, aki annyira van tisztában az elválasztó és megkülönböztető tanokkal és árnyalataikkal, mint Soós. Való igaz, hogy alapos és beható előtanulmány és biztos, szinte schematikus tájékozottság kell az ilyféle meghatározásokhoz s a mindezt nélkülözők magától érthetően tételenkénti összehasonlításokra, „egészen speciális dogmatörténeti feldolgozásokra“ szorulnak rá, sőt — mint a Thury Etele példája mutatja, aki sem nekem nem bírta elhinni a Bornemisza lutheránus voltát, sem if j. Révész Imrének a Dévai művei luther-melanchthoni irányát — még a többé-kevésbé minutiosus fejtegetések is kárba vesznek a téves előítéletek, helytelen képzetek és hézagos ismeretek ellenében. Akik azonban otthon vannak a szükséges tudnivalókban, az aprólékos részletekbe való elmerülés nélkül is képesek megállapítani akárkinek is az irányát. Lám p. o. nagyjában és általánosságban ma már Révész is azt hirdeti a 16. század magyarországi calvinismusáról, amiket én „amúgy mellékesen“ akkor állítottam, mikor ő nyilvánosan elvetette volt a Dévai Biró Mátyásra vonatkozó általam már előbb is látott tévedését, de újra csak előállott hasonlókval. És még. is jósltam, hogy alapos tanulmányozás után ismét be fogja látni a tévedését. Ma már ott* állunk, hogy betelt a jóslatom, anélkül, hogy én végeztem volna „egészen speciális* dogmatörténeti feldolgozást“. Legfeljebb annyit a különbség, hogy most hallgat álláspontja megváltoztatásáról, bizonyosan nem azért, mert kiviláglának, hogy igazán „amúgy mellékesen“ nekem volt igazam.

Egy hajóban evez Soóssal a már említett S. Szabó József is a zwinglianus és calvinianus felfogást követők megállapításával való kísérletezése közben. De érdekes, hogy sem Soós. sem S. Szabó nem gondol arra, hogy a tüzetes igazolás („egészen speciális stb.“) kötelezettségét, ha már felállították, legelőször is magoknál érvényesítsék. Csak tőlem követelnék „amúgy mellékesen“, ez utóbbi még akkor is, mikor egyenként megjelöltem az állításom mellett bizonyító helyek lapszámain. Persze mert ott is zavarba esik a kikeresésökkel és neki csak a „sok beszéd“ imponál. Pedig az én idevágó megállapításaimból immár több másat is magáévá tett az általok kö-

rüludvarolt Révész, olyanokat is, amiket 1918-ban kétségbe-
vont velem szemben. Sajnos azonban, hogy mire a Kálmán-
esehi Sánta Márton állásfoglalását illető véleményemről
kijelentette, hogy az körülbelül megfelel a valónak, éri a
Schullerus-közlötte adatok nyomán már módosítottam azt.
De S. Szabó még mindig ott tart, hogy azokat véli szín-
igazságoknak, amiket 1918-ban mondott Révész, úgyhogy ez
újabbán már az ő nagyon is laikus állításaiból cáfolt meg
néhányat.

Itt van a helye azt is megemlítenem, hogy S. Szabó-nak
„A ceglédi ref. egyház lelképásztoraí“ (1931.) című munkája
szerint 1544-től 1562-ig tartónak írtam volna a Bakonyi Al-
bert ceglédi lelkészkedését. Nem én! Amennyiben minit ceg-
lédi papnak a p ü s p ö k s é g é t tettem volt valaha (1893.)
erre az időre, azt magam megcáfoltam már 1898-ban. Most
meg még a püspökségét is tagadom, csakhogy most is anélkül,
hogy bárminemű határozott véleményem volna, ceglédi pap-
sága határáveiről. Hasonló értetlenségről tesz tanúságot ak-
kor is, mikor „nem fogadhatja el“ azt a Földvárynak Rácz
Károly elleni soraira tett észrevételemet, hogy midőn emez
„azt állítja, hogy Szegedi már 1541 óta a helvét reformáció
híve volt, nem mond lehetlent“. Hát talán lehetetlen lett
volna? Dehogy! Ezzel én semmiképen nem tettem magamévá
a Rácz állítását, csak azt mondtam, hogy 1541-ben igenis
lehettek hívei Magyarországon a helvét irányú reformáció-
nak, amit a Szegedi életrajzában teljességgel tagadott a hel-
vét irányt a calvinismussal azonosító és Ráczot ez alapon
cáfoló Földváry. Ha valaki azt mondaná, hogy S. Szabó
egyetemi tanár volt, lehetlent állítana-el Ugyebár csak
olyat, ami nem felel meg a valónak! így tehát az sem áll, hogy
„módosítottam ezt a véleményemet“. Nem én, egy cseppet
sem. Ma is fen tartom, de a mellett, mikor elérkezett az ideje,
azt is megállapítottam, hogy mikor lehetett Szegedi zwing-
lianusszá. Ám azt kérdem még, hogy miért nem fordul
S. Szabó Rácz Károly ellen, akitől tényleg eltérő álláspontot
foglal elt Miért énellenem, akinél ha meg bírta vagy meg
akarta volna érteni, hogy miről van szó, semmi cáfolni valója
nem akad, legfeljebb ha egyetért a Földváry gyarlóságával.
Itt már szerepe lehet a rosszhiszeműségnek is.

Olyanformán, mint R á c z Lajosnál, aki a Protestáns
Tanügyi Szemle 1932. évi folyamában azt hibáztatja^ hogy
„Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban“
(1911.) című (nem 375, hanem 390 lapra terjedő) könyvben
„egy szót sem ejtek arról, hol, hogyan és mikor jutott el
Tolnai a Comenius paedagógiájának ismeretére és lett eme-
nek lelkes hívévé, apostolával“ Ennek két oka van. Az egyik:
az, hogy semmi adatom nem volt reá. A másik az, hogy vég-
képen nem tartozott a tárgyamhoz, minélfogva mégha leit
volna is adatom, akkor sem foglalkoztam volna vele akár-
milyen terjedelmű könyvben sem. Annál kevésbbé, mivel

előttem ma sem látszik bizonyosnak, hogy bármit is a Comenius hatása alatt cselekedett volna Tolnai, némi egyezőségek még nem bizonyítván e mellett elegendő mértékben, kivált mikor máshonnan is vehetett ösztönzést. Ugyancsak Rácz Lajos ezt megelőzőleg azt írta „Comenius Magyarországon“ című munkájában, hogy „elmulasztottam, hogy Comenius műveibe, illetőleg levelezésének kétféle kiadásába beletekintsek“. El bíz én milliószámra az olyan könyvekbe, melyek nem érdekeltek, tárgyam szempontjából. Mert nem beszélve arról a közönséges valótlanságról, hogy „műveibe“ nem néztem belé, amit megcáfolt maga a könyvem, mely épen egy ilyen belénzés alapján még helyre is igazítja a legnagyobb Comenius-ismerőnek, Kvacsalának egy tévedését (260. 1.): az a kérdés, hogy van-e a Comenius művei közül tényleg meg nem nézettekben, „illetőleg levelezésében“ adat a könyvemhez? Minthogy még Rácznak most említett művéből sem meríthető hozzá semmi adat (több van az én könyvemben Comeniushoz, mint az övében az én tárgyamhoz), bizonyosra vehető, hogy még kevésbé akad amazokban, tehát, ha nem volna annyira kézzelfoghatóan nyilvánvaló e Rácz-féle megjegyzésnek a rosszhiszemű háttére, szerfelett zavarosfejű embernek kellene tartanom a megtevőjét.

Ha valami ilyest ért R é v é s z Imre a „szélesebb szellemvagy theologia-történeti távlat“ hiányának ebben a művemben, azt miután ő semmiesetre sem á la Rácz (vagy á la S. Szabó, vagy á la Borbély, vagy a la Földváry) beszél, egyedül annak tulajdoníthatom, hogy különleges előszeretettel viseltetik a minden dolognak nagy feneket kerítés iránt, amivel ellentétben én viszont halálig ragaszkodom ahhoz az elvemhez és szokásomhoz, hogy „de re“ beszéljek, nem pedig „de rebus omnibus et quibusdam aliis“.

Legújabban (Vasi Szemle 1937. 322. 1.) meg H o r v á t h Tibor Antal fogja rám, hogy „megjegyzéseket és kommentárokat“ fűztem a Sylvester „Querela fidei“ c. munkájához. Soha, sehol. Eszem ágában se volt.

Említést kell tennem arról is, hogy I n C z e Gábor félreértett, midőn azt a szóbeli közlést tulajdonítja nekem „A magyar ref. imádság a 16v4s 17. században“ (1931.) című könyvében, hogy egy általa azóta kiadott könyvnek általam megállapított szerzője, Szőlősi Mihály Nagybányán lett volna lelkész.

Az meg ne tűnjék fel senkinek, hogy nem foglalkoztam és nem foglalkozom a reformációi emlékbeszédemet tühegyre vevő, gyarlóbbnál gyarlóbb megnyilatkozások nagy tömegével. Kettő volt közülök, ami szóra volt érdemes, és ezt nem is hallgattam el „Protestantismus és humanismus“, valamint „A helvét reformáció két iránya“ (Független Szemle 1921.) című cikkeimben. A többi igen alacsony színvonalon álló részben megrendelésre készült s még szakképzettséget is. de hiába szenvelő cikkek össze-vissza beszélésök közben még azt is

kétségbevonták szorultságukban, hogy nekem az egyháztörténet keretében jogom volna a theologiai gondolkozás fejlődését ismerni, amikor ők lépten-nyomon kimutatták a saját szakmáj okban való járatlanságukat. Sőt volt közöttük olyan, aki hibáztatván az általam használt „Calvinus“ alakot, azt is következtetésnek tekintette, hogy nem Lutherust írok ennek a módjára. Pedig egy francia embernek a nevét nem németesen, hanem, mivel a francia alakjáról kevesen ismernék rá, latinosan írni, mégsem analóg talán azzal, ha egy német embernek a nevét németül írom. Ilyféle kifogások ellen szót emelni szélmalomharc lett volna, pláne mikor az összesben annyira nem volt egyetlen megszívlelendő megjegyzés sem, hogy beszédemnek egyetlen betűjét sem kellett utánok módosítanom. Hiszen még a javából való kettő közül is az egyiknek a szerzője — mint említem — egyet-mást feladott azóta akkori állításaiból. Épenúgy járt a többi közül is egy, modorában higgadt de lényegében téves cikk szerzője is, aki egy olyan állításért, amiért többel együtt engem cáfolni próbált 1918-ban, másat meg védelmébe vett 1935-ben.

TARTALOMJEGYZÉK

I. A boszorkányhit útja (Könyvismertetés). — — — — —	3
II. A magyar biblia (Könyvismertetés). — — — — —	6
III. Történelmi átértékelés. — — — — — — — — — —	11
IV., Tájékoztató. — — — — — — — — — — — — — —	21
V. Az átértékelés vívmánya, avagy: A jezsuiták, mint a felvilágosodás előharcosai. — — — — — — — — — —	22
VI. Néhány szó a Szekfü-kérdéshez. — — — — — — — — — —	26
VII. Válasz Révész Imrének és Asztalos Miklósnak. — — — — —	30
VIII. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (Könyvismertetés). — — — — — — — — — — — — — —	31
IX. A tizennyolcadik század (Könyvismertetés). — — — — —	36
X. A sárospataki református főiskola története (Könyvismertetés). — — — — — — — — — — — — — —	47
XI. A nyelvtudás viszonya a helvét reformációhoz. — — — — —	55
Függelék: Tallózás tévedések és ferdítések tömegében. — — — — —	61